

Л.П. ГУК

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ І–ІІ РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ**

2011

УДК 330. 8

Р е ц е н з е н т и :

Бадюк Л.А., викладач ВП НУБіП України “Немішаївський агротехнічний коледж”

Гуменюк О.М., викладач Млинівського державного технікуму ветеринарної медицини

Соловйова Т.І., викладач Олександрійського технікуму Білоцерківського НАУ

Шевчук В.Т., викладач Мирогощанського аграрного коледжу

Економічна теорія: навч. посіб. / Л.П. Гук. – К.: Аграрна освіта, 2011. – 118 с.

Розкрито методи загальних економічних досліджень, суть суспільного виробництва та його складові частини тощо. Значну увагу приділено основним рисам ринкової економіки.

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні економіка входить у життя кожної людини. Вона є фундаментом будь-якого суспільства. Цивілізація не може досягти подальшого прогресу без широкої економічної освіти. Особливо зростає інтерес до економічної теорії в умовах ринкової економіки.

Навчальна дисципліна належить до циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки. Економічна теорія – наука, яка закладає основи фаху будь-якого спеціаліста. Вона дозволяє бачити шляхи досягнення найкращих господарських результатів, досягнути досягнення людства в економічному розвитку, проникнути в таємницю походження, примноження, розподілу і використання національного багатства, досягнення економічного процвітання – як на власному підприємстві, так і в масштабах всього суспільства.

Дисципліна пов'язана з політичною економією, маркетингом, менеджментом, економікою підприємств, економікою сільського господарства, основами бізнесу, соціологією, політологією, історією.

Основною метою вивчення економічної теорії є формування системи знань про економічні відносини як суспільну форму виробництва, проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів і шляхи забезпечення суспільних потреб у різних суспільно-економічних формаціях.

Головне завдання дисципліни – вивчення загальних засад економічного життя суспільства; розкриття закономірностей розвитку економічної системи; з'ясування механізму використання їх людьми у процесі господарської діяльності; визначення принципових рис основних соціально-економічних систем та напрямів їх еволюції.

1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

1.1. Предмет і метод економічної теорії

У перекладі з грецької економіка – це мистецтво ведення домашнього господарства. Вперше його вжив Арістотель (III ст. до н.е.), який тлумачив економіку як виробництво благ для задоволення потреб людей.

Предмет економічної теорії – це виробничі відносини між людьми у процесі праці, безпосереднього виробництва товарів і послуг, а також у сфері їх обміну, розподілу та споживання.

Основою людської діяльності є економічне життя суспільства, тісно пов'язане з потребами та інтересами людей. Необхідність задовольняти ці (інтереси) потреби спонукає людей до праці.

Відповідно економіка охоплює всі види діяльності людей, сукупність форм і методів, які створюють умови для виживання, належного життя і прогресу людства.

Широкое трактування економіки:

- народне господарство у взаємозв'язку його галузей, видів і сфер виробництва;
- сукупність виробничих відносин;
- економічна наука та її галузі.

Економіку можна розглядати як регулятор потоку “природа – суспільство”: на початку – природні і трудові ресурси, а в кінці – продукти, що задовольняють суспільні потреби.

Структура економіки:

- процес виробництва;
- процес реалізації (розподіл та обмін);
- процес споживання.

Виробництво – процес взаємодії суспільства та природи, який має своїм наслідком створення економічного продукту (благ).

Розподіл – ланка зв'язку між виробництвом і споживанням благ, стадія руху продукту від виробника до споживача.

Той, хто панує у виробництві, домінує і в розподілі.

Обмін – стадія руху благ, яка пов'язує виробництво та зумовлені ним розподіл і споживання.

Необхідність обміну спричинена суспільним поділом праці, її спеціалізацією.

Споживання – завершальна стадія руху продукту, стадія реалі-

зації споживчої вартості, на якій відбувається задоволення особистих та виробничих потреб людини.

Виробничі відносини – система відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Економічні закони – суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки як у середині виробничих відносин, економічних процесів і явищ, так і між ними (загальні, специфічні, особливі).

Економічна політика – діяльність держави у головній сфері суспільного життя – економіці, спрямована на досягнення певних цілей через здійснення відповідних заходів.

Основні функції економічної теорії

1. **Теоретико-пізнавальна** – полягає у пізнанні суті, форм виявлення та організації виробничих відносин, притаманних їм економічних законів.

2. **Практична** – суть її у використанні здобутих знань у практичній діяльності людей, суспільства. Насамперед при формуванні економічної політики держави, вирішенні конкретних завдань.

3. **Методична** – полягає у виробленні адекватних її предмета наукових підходів, методів і засобів дослідження.

4. **Світоглядна** – виступає базою пізнання і методології дослідження.

5. **Виховна** – орієнтована на формування науково-економічного мислення та відповідної психології кожної соціальної верстви, кожної людини.

6. **Ідеологічна** – економічна теорія виконує її передусім через свій зміст, через висвітлення дійсності.

Методи пізнання економічних явищ і процесів

Метод економічної теорії – це система теоретичних підходів, способів, засобів, прийомів і операцій, за допомогою яких пізнають виробничі відносини, економічні закони.

Структурно-функціональний – передбачає вивчення конкретного економічного явища як системного, з обов'язковим аналізом функцій взаємодіючих елементів.

Наукової абстракції – сприяє проникненню саме в суть економічних явищ і процесів, тобто у процесі абстрагування відбувається умовне очищення уявлень про явища від випадкового, поверхневого та виділення головного, типового.

Статистичні – умовлені практичною діяльністю щодо управління економікою на мікро- і макrorівнях. Це актуалізує необхідність отримання, вивчення та використання відповідних статистичних показників і статистичних методів аналізу.

Експериментальні – економічний експеримент передбачає активне втручання у перебіг досліджуваного процесу, який характеризує розвиток народного господарства загалом чи окремих його ланок, у реальній або штучно створеній обстановці. Суть його полягає в дослідженні поведінки конкретного об'єкта або процесу під впливом певних чинників. Його застосовують для перевірки гіпотез.

Модельний експеримент. Передбачає вплив не на реальний економічний об'єкт, а на його модель – сконструйований та описаний за певними правилами.

Зародження та етапи розвитку економічної теорії

1 ЕТАП

Економічні вчення епохи рабовласництва

До ранніх належать:

Вавілонія (економічні ідеї законів царя Хаммурапі (1720–1750 рр. до н.е.);

Індія (закони “Артхашастра” (IV–III ст. до н.е.) давньоіндійський трактат, збірник рекомендацій з управління державою;

Китай (Конфуціанство (372–289 рр. до н. е.), вчення, що виражало інтереси спадкоємної аристократії;

До пізніх суспільств належать:

Давня Греція (філософи Ксенофонт (430–354 рр. до н. е.),

Платон (427–317 рр. до н. е.) теорія ідеальної держави;

Аристотель (384–322 рр. до н. е.), який досліджував товарно-грошові відносини;

Рим (Катон (234–149 рр. до н. е.), Варон (116–27 рр. до н. е.) та Колумела (1 ст. до н. е.), що написав 12 книг “Про сільське господарство”.

Християнство (питання про рівність між людьми).

2 ЕТАП

Економічні вчення феодалізму

Наукову, світоглядну традицію на цьому етапі визначили:

- **економічна думка арабських країн** втілена в Корані, Ібн Холдун (мислитель);
- **феодальна Київська Русь** (“Руська правда”);
- **мислитель середньовічної Західної Європи** – Фома Аквінський (1221–1265), який захищав приватну власність землевласників.

3 ЕТАП

Економічні вчення капіталізму

Як наука, економічна теорія під назвою політична економія з’явилась у XVII ст., у період, коли започаткувався капіталістичний спосіб виробництва. Нові економічні погляди вже відображали економічні інтереси нового суспільного класу – буржуазії.

До осмислення проблем економічного життя долучилися вчені, науковими працями яких було сформовано школи та напрями в економічному вченні капіталізму.

Меркантилізм (франц. mercantile – торговець) – перша наукова школа буржуазної політичної економії.

Представники: Вільям Стаффорд (1564–1612, Англія), Томас Мен (1571–1641, Англія), Антуан де Монкретьєн (1575–1621, Франція) та ін. вважали, що джерелом багатства є праця у сфері торгівлі.

Фізіократизм (грец. physis – природа, kratos – влада).

Представники: французи Франсуа Кене (1694–1771), Анн Робезжак Тюрго (1728–1781), П’єр Буагільбер (1646–1714) та ін. пов’язували походження багатства не із сферою обігу, а зі сферою виробництва. Але до уваги брали тільки хліборобство, а промисловість вважали “Безплідною” галуззю.

Класична політична економія

Представники: Вільям Петті (1623–1682), англієць, який сформував засади трудової теорії вартості та основу статистики, назвавши її “політичною арифметикою”. Англійські вчені В. Петті, Адам Сміт (1723–1790), Давид Рікардо (1772–1823) та ін. джерелом багатства вважали працю у сфері виробництва, незалежно від його галузевих особливостей.

Політична економія утопічного соціалізму

Обґрунтувала необхідність ліквідації експлуатації, економічної та соціальної нерівності,гноблення.

Представники: Клод Анрі Сен-Сімон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837), Роберт Оуен (1771–1858).

Основне завдання – ліквідація приватної власності...

Марксистська політекономія виникла в 40-60-ті роки XIX ст.

Представники: Карл Маркс (1818–1883), Фрідріх Енгельс (1820–1895), пізніше Володимир Ленін (1870–1924).

Вважали необхідним змінити капіталізм – комунізмом.

Маржиналізм – це теорія, яка є економічним аналізом переважно з точки зору психології залученого у господарські відносини окремого індивіда. Він керується в основному власними оцінками вигід і витрат.

Представники: Австрійці Карл Менгер (1840–1921), Фрідріх фан Візер (1851–1926), Євгеній фон Бем-Баверн (1851–1914).

4 ЕТАП

Сучасна західна економічна теорія

Представлена багатьма напрямками, школами і течіями. Основою кожної з них є трактування ролі та значення, співвідношення і взаємодії в сучасному господарстві ринку і держави. Відповідно утворились основні напрями сучасної західної економічної думки – неокласицизм, кейнсіанство та інституціоналізм.

Неокласичний напрям. Виходить із основного положення про ринок і конкуренцію як про природні умови функціонування і розвитку капіталістичної економіки.

Представники: Альфред Маршалл (1842–1924), А. Лаффер та інші вважали, що ринковий механізм є найкращим способом саморегуляції економіки.

Кейнсіанство. Напрямок одержав назву від прізвища видатного англійського економіста Джона Кейнса (1863–1946), головна праця якого “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” (1936 р.). Він сформулював макроекономічний підхід (аналіз взаємозумовленості сукупних показників – національного доходу, інвестицій, споживання, заощаджень тощо), довівши, що загальний обсяг зайнятості визначається схильністю до споживання, граничною ефективністю капіталовкладень (рентабельністю), і нормою відсотка. На його думку, ринковий механізм не здатний сам усувати кризи і безробіття, тому необхідне державне регулювання економіки.

Кейнсіанство – теорія державно-монополістичної економіки.

Інституціоналізм

Прихильники інституціонально-соціологічного напрямку (Джон Гелбрейт, Ян Тінберг та ін.) розглядають економіку як складну систему, в якій взаємодіють економічні, політичні та соціально-психологічні фактори. *Об'єктами* досліджень є “інститути” – корпорації, профспілки, держава, сім'я, правові установи.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення економічної теорії?
2. Коли і як виникла економічна теорія як наука?
3. З чого складається структура економіки?
4. Які функції виконує економічна теорія?
5. Назвати і охарактеризувати методи пізнання економічних явищ і процесів.
6. Які є економічні вчення епохи рабовласництва?
7. В яких працях втілена економічна думка феодалізму?
8. Назвати основні економічні теорії періоду капіталізму.
9. Дати коротку характеристику основним напрямкам, школам і течіям сучасної західної економічної теорії.

1.2. Економічні потреби і виробничі можливості суспільства

Суть суспільного виробництва

Виробництво – це процес дії людини на предмети (речовину) із використанням сил природи та пристосування їх для задоволення певних потреб.

Здійснення постійного обміну речовин між людиною і природою К. Маркс називав **законом, що регулює суспільне виробництво**.

Суб'єкти виробництва – люди.

Об'єкти виробництва – життєві блага.

Процес праці охоплює три основні моменти:

- безпосередньо працю;
- предмети праці;
- засоби праці.

Праця – це процес свідомої діяльності людей, в якій вони видозмінюють зовнішню природу з метою створення матеріальних благ для задоволення власних потреб; регулюють, контролюють обмін товарами та благами між собою.

Предмети праці – речовина природи, на яку людина діє в процесі праці, піддаючи її обробці.

Предмети праці бувають **двох видів**: *дані самою природою* (дерево), ті які *підлягали попередній обробці* (видобута руда). Це сирий матеріал, *сировина*.

Засоби праці – річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Механічні засоби праці “Мускули” (машини, устаткування). **“Судинна система виробництва”** (труби, бочки, посудини).

До засобів праці належать також **матеріальні умови процесу праці** – робочі будови, канали, шляхи тощо.

Загальним засобом праці є земля.

Сукупність засобів і предметів праці, які використовуються людьми в процесі виробництва утворює **засоби виробництва**.

Вони становлять *речовий* (об’єктивний) *фактор виробництва*, тоді як робоча сила – *особистий* (суб’єктивний) *фактор виробництва*.

Робоча сила – це сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які вона використовує, коли виробляє споживчі вартості.

Розподіл – ланка зв’язку між виробництвом і споживанням благ, стадія руху продукту від виробника до споживача.

Той, хто панує у виробництві, домінує і в розподілі.

Обмін – стадія руху благ, яка пов’язує виробництво та зумовлені ним розподіл і споживання.

Необхідність обміну спричинена суспільним поділом праці, її спеціалізацією.

Споживання – завершальна стадія руху продукту, стадія реалізації споживчої вартості, на якій відбувається задоволення особистих та виробничих потреб людини. Споживання є двох видів: **виробниче і особисте**.

Продуктивні сили – засоби виробництва та люди, що, маючи певний досвід і навички праці, приводять їх у дію.

Продуктивні сили є основою суспільного виробництва.

До продуктивних сил також належать *використовувані людьми сили природи*: вітер, сонце тощо.

Матеріальне виробництво – це промисловість і сільське господарство.

Процес виробництва, що здійснюється за межами матеріального виробництва, отримав назву **нематеріального виробництва** або сфери послуг.

Єдність і взаємодія матеріального і нематеріального виробництва формує **суспільне виробництво**.

Розрізняють **традиційні** (послуги транспорту, зв'язку, страхування товарів, туризм, послуги вчителя, юриста, лікаря, культурні, мистецькі та ін.) і **нетрадиційні** (маркетингові, інженерно-консультаційні та інженерно-будівельні, рекламні, інформаційні) **послуги**.

Нематеріальні ділять на внутрішні блага (дані людині від природи – здібності до науки, мистецтва та ін.) і **зовнішні** (дані їй зовнішнім світом – ділові зв'язки, репутація тощо).

Продукт виробництва та його форми

Результатом виробництва у сфері матеріального виробництва є сукупний продукт. За допомогою цього (поняття) показника вимірюються результати суспільного виробництва у сферах матеріального і нематеріального виробництва. **Суспільний продукт** – це сукупність матеріальних і нематеріальних благ, створених у межах національної економіки.

Його основними формами є ВВП і ВВП.

Необхідний продукт – це частина суспільного продукту, необхідна для відтворення робочої сили нормальної якості, тобто для підтримки її працездатності *(на задоволення потреб в їжі, одязі, житті, послугах, освіті та охороні здоров'я, культурних потреб)*, включаючи підготовку нового покоління працівників, які прийдуть на зміну тим, що пішли на пенсію.

Мінімальна величина необхідного продукту визначається мінімумом життєвих засобів, необхідних працівникові для відтворення його робочої сили. У багатьох країнах світу встановлюється державою у формі мінімального прожиткового мінімуму на одну особу. Якщо сімейний бюджет знаходиться нижче цього показника, то сім'я – за межею бідності.

Додатковий продукт є частиною суспільного продукту, створеного працівниками різних сфер суспільного виробництва понад необхідний продукт.

За умов капіталізму додатковий продукт набуває форми додаткової вартості, у сфері розподілу – прибутку (в таких різновидах, як підприємницький дохід, торговий прибуток, відсоток та ін.). У сфері споживання – капіталістичні інвестиції.

Ресурси та їх особливості

Для того, щоб створити необхідну для життя суспільства кількість матеріальних і нематеріальних благ, потрібно витратити значну кількість різних ресурсів (природних, трудових, фінансових та ін.), які називаються **економічними ресурсами** (від фр. *resource* – цінність, запас, джерело засобів).

Економічні ресурси – це сукупність речових та особистих факторів виробництва, що використовують для виробництва товарів і послуг.

Крім особистих і речових чинників, можна виділити **відтворювальні** (ті, що створюються і відтворюються природою (грунт, водні басейни тощо) та суспільством (засоби виробництва, наука, інформація)), **невідтворювальні** – корисні копалини, що використовуються як сировина.

Також ресурси класифікують на природні, трудові, інвестиційні (грошові), наукові та інформаційні.

Обмеженість ресурсів

У певній країні або в масштабах однієї планети обсяги окремих ресурсів обмежені. Так із загальної площі земної кулі понад 75% припадає на моря і океани; неоднаковими є природні умови господарювання, обсяги природних копалин тощо. Але, за підрахунками вчених, наявні сільськогосподарські угіддя, якщо їх ефективно використовувати, можуть забезпечити всім необхідним 12 млрд осіб. Наприклад, українські чорноземи можуть прогодувати 1 млрд осіб. Це означає, що обмеженість цього виду ресурсів має **відносний характер**.

Справді обмеженими є лише окремі види природних ресурсів (нафта, газ та ін.). Така обмеженість є **абсолютною**.

Про абсолютну та відносну обмеженість ресурсів можна говорити із погляду постійно зростаючих потреб людей, зростання яких випереджає виробничі можливості суспільства.

Закон відносної рідкості ресурсів виражає внутрішню необхідність, сталі та суттєві зв'язки між зростаючими потребами людини та відотною обмеженістю ресурсів і їх нерівномірним і несправедливим розподілом.

Економічні потреби суспільства, їх суть і класифікація

Найпростішим визначенням **економічних потреб** є необхідність людей у життєвих благах.

Повніше **економічні потреби** можна визначити як ідеальний внутрішній мотив людини, що спонукає її до економічної діяльності для забезпечення власного добробуту та добробуту своєї родини.

Економічні потреби тісно пов'язані з *виробництвом, розподілом, обміном, споживанням*. Необхідність задоволення цих потреб спонукає до виробництва необхідних життєвих благ. У свою чергу, виробництво, створюючи нові товари та послуги, стимулює розвиток потреб людини.

Задоволення, економічних потреб здійснюється у процесі споживання. Спожитий продукт або послуга народжує нові потреби. Таким чином відбувається **відтворення економічних потреб**.

Завдяки економічним потребам здійснюється взаємозв'язок інтересів, цілей людей, з одного боку, та засобів і умов життя – з іншого. Потребами і прагненнями їх задоволення зумовлені економічні відносини між людьми, країнами.

Класифікація потреб: за ступенем задоволення – абсолютні, дійсні, фактичні.

Абсолютні – визначаються максимально можливим обсягом виробництва матеріальних благ і послуг за найкращих умов, які могли б бути спожиті суспільством.

Дійсні – це потреби, що задовольняються за оптимальних розмірів виробництва (наприклад, недовантаження виробничих потужностей та армії безробітних).

Фактичні – виявляються у формі задоволення платоспроможного попиту. Вони визначаються співвідношенням цін на предмети споживання і грошових доходів населення.

Розділяють економічні потреби суспільства, класів, верств, прошарків, груп, окремих людей.

Серед економічних потреб окремих людей виділяють фізіологічні, соціальні та духовні.

Фізіологічні – це основні потреби в товарах і послугах, без яких неможливе існування людини. Це певний набір продовольчих товарів (споживання яких забезпечує певну калорійність) і товари широкого вжитку.

Соціальні – це потреби в освіті, медичних послугах, соціальному страхуванні, вихованні дітей тощо.

Духовні – це потреби людини у відвідуванні кіно, театру, картинних галерей, читанні художньої літератури, розвитку особистості.

Закон зростання потреб

Закон зростання потреб – це закон, що виражає сталі і суттєві зв'язки між розвитком продуктивних сил, відносин економічної власності, з одного боку, і досягнутим рівнем задоволення потреб (або особистим споживанням), а також зростанням потреб суспільства з другого.

Дія цього закону зумовлена прогресом продуктивних сил, і насамперед, всього технологічного способу виробництва.

У багатьох країнах світу розробляються раціональні норми споживання матеріальних благ, насамперед продуктів харчування, які задовольняють фізіологічні потреби. Порівняння фактичного споживання з раціональними нормами споживання дозволяє визначити ступінь задоволення потреб, виявити структуру незадоволеного попиту і скоригувати на цій основі економічну політику.

Вирішення проблеми безмежних потреб та обмежених ресурсів

Такі шляхи слід розрізняти стосовно матеріально-речового змісту і соціально-економічної форми, стосовно потреб і ресурсів.

Щодо **матеріально-речового** змісту (технологічного способу виробництва) та ресурсів, то до них належать – розвиток продуктивних сил (зокрема засобів і предметів праці, науки та ін.), техніко-економічні відносини, планомірне і стабільно високе зростання виробництва, обмін ресурсами між країнами шляхом купівлі-продажу, економія ресурсів, створення заміників ресурсів тощо.

Соціально-економічна форма (відносини економічної власності, економічної та політичної влади), до таких шляхів належать справедливий розподіл багатства, припинення гонки озброєнь, формування раціональних потреб у людей, значне зниження витрат на рекламу тощо.

Питання для самоконтролю

1. Що таке виробництво і яким воно може бути?
2. Назвати основні форми продукту виробництва.
3. Що таке ресурси?
4. Які є поняття обмеженості ресурсів, його відносний і абсолютний характер?
5. Класифікувати економічні потреби суспільства.
6. В чому полягає закон зростання потреб?

1.3. Економічна система суспільства

Зміст і структура економічної системи

Економічна система – це сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі виробництва, обміну, розподілу, споживання товарів і послуг.

Структура економічної системи передбачає виділення таких елементів, як виробничої, ринкової, цінової, фінансової, грошової підсистеми, формування і розподілу доходів, споживання і регулювання.

Національна мікроекономічна система визначається, як певна сукупність механізмів та інститутів функціонування і розвитку окремих ланок господарського комплексу: підприємств, фірм, корпорацій тощо.

Національна мікроекономічна система ототожнюється з національною виробничою системою, до складу якої входять:

- ринок продуктів;
- ринок ресурсів;
- ринок грошей і валют.

Залежно від характеру конкуренції можна виділити чотири типові моделі національної мікроекономічної системи:

- чисту конкурентну;
- чисту монополістичну;
- конкурентно-монополістичну;
- олігополістичну.

Залежно від ступеня державного впливу на процес розподілу і перерозподілу ресурсів виділяють:

- *чисті конкурентні національні мікроекономічні системи* (в яких роль держави є незначною);
- *змішані економічні системи*, де спостерігається значний вплив держави;
- *адміністративні*, де розподіл ресурсів здійснюється виключно державними методами;
- *традиційні*, для яких властивим є використання різних методів регуляції і розподілів ресурсів.

Національна макроекономічна система – це певна сукупність механізмів та інститутів функціонування і розвитку національної економіки в цілому.

Залежно від рівня усупільнення власності, існують такі її типи:

- *чиста приватна* (власник одна особа або родина);
- *корпоративна* (власниками майна є група осіб, власність формується на акційній основі);

- *супільна чи державна власність*.

Історичні типи соціально-економічних систем:

- докапіталістична;
- капіталістична;
- соціалістична;
- постсоціалістична перехідна.

Економічна система – це взаємодія відносин економічної власності і продуктивних сил у процесі виробництва та привласнення матеріальних і нематеріальних благ у всіх сферах.

Внаслідок цього виникають закони суспільного способу виробництва.

Структура економічної системи – це сукупність стійких зв'язків і відносин, об'єднуючу роль серед яких відіграють відносини економічної власності.

У структурі соціально-економічної системи інтегруюча роль закріплюється за власністю на засоби виробництва і владою (економічною і політичною), оскільки між власністю і владою існує органічний взаємозв'язок, що передбачає перехід власності у владу і навпаки.

Внаслідок взаємодії між продуктивними силами і техніко-економічними відносинами **формується технологічний спосіб виробництва**.

Внаслідок взаємодії продуктивних сил і відносин економічної власності **утворюється суспільний спосіб виробництва**.

Внаслідок взаємодії техніко-економічних, організаційно-економічних відносин і відносин економічної власності **утворюються економічні відносини**.

Взаємодія економічних відносин із продуктивними силами призводить до виникнення **економічного способу виробництва**.

На основі закономірних зв'язків і відносин між різними структурними ланками економічної системи **виникають економічні закони** (закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил; закон адекватності надбудовчих відносин, права і політичної влади).

Висока ефективність економічних систем залежить від її спрямованості.

Гуманістична спрямованість означає підпорядкованість розвитку економічних систем найвищим моральним, культурним, гуманістичним цінностям людей, праці, розвитку їх творчих, організаційних, розумових і фізичних здібностей.

Демократична спрямованість залежить від ступеня демократизації економічних відносин і від ступеня участі працівників в управлінні виробництвом і власністю.

Екологічна спрямованість передбачає формування такої еколого-економічної системи, яка б зберігала природу, сприяла б задоволенню зростаючих екологічних потреб суспільства.

Ринкова економічна система – це сукупність механізмів та інститутів, за допомогою яких здійснюється обіг ресурсів, продуктів, капіталів, грошей у суспільній економіці.

Функції, які здійснює ринкова економічна система:

- *програмна* – визначає скільки, чого і в яких пропорціях виготовляти);
- *контрольна* – цінове регулювання і контроль економічної діяльності;
- *розподільча* – ринок розподіляє ресурси між товаровиробниками.

Типи ринку:

- ринок, на якому реалізується певна продукція всіма продавцями, називається **мікроекономічним**.
- ринок, на якому реалізується певна продукція певним продавцем – **індивідуальним**.

Класифікація об'єктів купівлі-продажу:

- ринок продуктів (продукти і послуги);
- ринок ресурсів (земля, капітал, праця, сировина);
- ринок грошей (валюта, фінансові активи).

Адміністративна економічна система

Адміністративна економічна система функціонує на таких засадах:

- діяльність господарських суб'єктів регулюється централізовано державою;
- макроекономічні пропорції формуються на базі директивних планів;
- ціни встановлюються адміністративним шляхом.

В адміністративних економічних системах втручання держави в економічні процеси пряме і детальне, зумовлене державною власністю

на матеріальні і капітальні ресурси.

Усі важливі рішення щодо обсягів ресурсів, їх вкладення, використання, розподілу приймаються плановими органами.

Підприємства, будучи власністю держави, здійснюють виробництво на основі державних директив.

Пропорції між виробництвом засобів виробництва і предметами споживання встановлюються централізовано.

Традиційна економічна система характерна для слаборозвинутих країн (наприклад, Афганістан, Нікарагуа, Іран, Заїр та ін.). Це економічна система заснована на звичаях (техніка виробництва, обмін, розподіл доходів ґрунтується на давніх звичаях; спадковість і каста диктують економічні ролі індивідам). Все це зумовлює чітко виражений соціально-економічний застій; технічний прогрес і впровадження інновацій різко обмежені, тому що вони суперечать традиціям і загрожують стабільності суспільного ладу.

Змішана економічна система є проміжною між чистою ринковою економічною системою і командною економічною системою.

Уряд відіграє важливу роль:

- сприяє стабілізації і зростанню економіки;
- забезпечує економіку деякими товарами і послугами, які виробляються в недостатньому обсязі, або й зовсім не постачаються ринковою системою;
- впливає на розподіл ресурсів і доходів тощо.

Змішана економічна система є регульованою ринковою економічною системою, де ринок, як форма організації суспільного виробництва, контролюється державою за допомогою адміністративних економічних заходів, через які держава забезпечує ефективність, справедливості і стабільність.

Перехідна економічна система є різновидом змішаної.

Перехідна економічна система

Це така національно-економічна система, яка перебуває на перехідному етапі від одного стану в інший.

Невідповідність між економічним устроєм держави та існуючими потребами розвитку суспільства спричиняє явище, яке називається **економічною кризою**, під час якої проходить процес руйнування національної економічної системи, що відзначається різким зниженням промислової продукції, інтелектуальної, інвестиційної та інших видів економічної діяльності, глибоким спадом обсягів національного вироб-

ництва, посиленням інфляційних процесів, високим рівнем безробіття.

Єдиним можливим шляхом подолання економічної кризи є перехід до іншої ефективнішої форми економічної системи. Період цього перехідного етапу характеризується встановленням та функціонуванням особливого типу економічних систем – *перехідні економічні системи*.

За своїм характером економічні системи є змішаними, оскільки вони зберігають багато ознак старої економічної системи. Але набувають й ознак нової економічної системи (країни СНД та Східної Європи).

Особливості функціонування перехідної економічної системи України

Перехід від планової економіки конкурентного типу до ринкової був ускладнений через успадковані від СРСР структуру і спеціалізацію української економіки, а також внаслідок помилок економічного і політичного характеру. Внаслідок спеціалізації економіки, Україна виробляла в середньому близько 20% кінцевого продукту. У промисловості вона виробляла (в більшості) напівфабрикати. Україна опинилась в повній залежності від російських енергоносіїв. Розрахунки за енергоносії за світовими цінами також негативно вплинули на українську економіку.

Рекордно високий рівень інфляції в Україні в 1993 році значною мірою спричинений саме цим стрімким підвищенням цін.

Негативною складовою структури виробництва була орієнтованість економіки України на потреби військово-промислового комплексу. Реальне економічне реформування в Україні розпочалося з кінця 1994 року.

Структурні реформи передбачають формування багатоукладної економіки й конкурентного середовища, здійснення великомасштабної приватизації, розвиток фондового ринку, антимонopolьне регулювання, цінову лібералізацію, стимулювання виробництва експортної продукції, інвестиційне забезпечення структурних змін в економіці.

В Україні формується двосекторна модель економіки у складі державного і приватного секторів.

Пройшли зміни до Конституції (наприклад, конституційне закріплення свободи підприємства). Важливе значення має залучення в українську економіку зарубіжних інвестицій.

Головною метою державної зовнішньоекономічної політики є створення умов для формування конкурентних переваг українських товаровиробників з метою забезпечення їх функціонування на

економічній арені світу як конкурентоспроможних учасників галузевих і міжгалузевих банків.

Важливим завданням розбудови державності та економіки України є її інтеграція до світового економічного простору.

Серед позитивних зрушень в українській економіці можна назвати:

- формування конкурентоспроможного недержавного сектору;
- зародження національних ринків товарів, праці та капіталу;
- зведення національної грошової одиниці;
- появу нових каналів торговельного та інвестиційного співробітництва.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економічна система?
2. Охарактеризувати ринкові економічні системи.
3. Охарактеризувати адміністративні економічні системи.
4. Що таке традиційні економічні системи?
5. Яку характеристику можна дати змішаним економічним системам?
6. Що спільного в змішаних і перехідних економічних системах?
7. Які особливості можна виділити в економічній системі України?

1.4. Економічні відносини власності

Суть економічної власності

Як економічна категорія власність характеризується єдністю двох аспектів: *кількісного* і *якісного*.

Кількісний аспект власності – різні об'єкти (заводи, засоби праці, земля, гроші, цінні папери, патенти, ліцензії та ін.).

Найважливішим об'єктом власності є засоби виробництва.

Залежно від того у чиїх руках вони зосереджені (рабовласника, феодала чи капіталіста) формується відповідний суспільний спосіб виробництва.

Якісний аспект власності – відносини між людьми, підприємствами, державою, між державою та іншими суб'єктами з приводу привласнення засобів виробництва, створеного продукту, цінних паперів в усіх сферах суспільного відтворення.

Теоретичним вираженням відносин економічної власності є

сукупність таких економічних категорій, як “вартість”, “ціна”, “гроші”, “капітал”, “заробітна плата”, “прибуток”, “податок” та ін.

Власність – це те, чим фізична чи юридична особа володіє повністю, безроздільно, це суспільні відносини між людьми щодо привласнення умов їхньої життєдіяльності: засобів виробництва, благ особистого споживання, інших економічних та соціальних благ.

Власність інтелектуальна – відносини належності, володіння, розпоряджання та використання (в їх юридичному та економічному змісті) щодо продуктів інтелектуальної діяльності: творів науки, літератури та мистецтва, записів на носіях інформації, прав на копіювання та розповсюдження патентів, ліцензій, знаків на товари та послуги, прав на винаходи, промислові чи наукові зразки креслень, моделей, схем програмних засобів та ін.; прав на інформацію щодо промислового комерційного або наукового досвіду (“ноу-хау”).

Відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва або відносини власності на засоби виробництва становлять основу виробничих відносин.

Економічна власність розкриває суть виробничих відносин, є їх характеристикою.

Суб’єкти і об’єкти власності

З боку об’єктів власності розрізняють власність на засоби праці, предмети праці (засоби виробництва), робочу силу, використовувані сили природи, науку (засоби наукових досліджень та їх результати), інформацію.

Якщо об’єднати ці об’єкти, то отримаємо власність на продуктивні сили або на умови виробництва.

Основними суб’єктами власності, в руках яких зосереджується більшість названих об’єктів власності та виникають різні форми підприємств, є дрібний товаровиробник, що не наймає робочої сили, індивідуальний капіталіст, колективний капіталіст, трудовий колектив та держава.

На інтернаціональному рівні можна виділити міжнародні монополії та транснаціональні корпорації. Якщо об’єктом власності є здебільшого національний дохід, то ще одним суб’єктом власності є наднаціональні органи, зокрема в рамках ЄС.

Основні типи і форми власності

Приватна власність – це процес привласнення різних об'єктів власності окремою особою (максимум сім'єю) у різних сферах суспільного відтворення.

Розрізняють приватну власність, засновану на власній та на чужій праці. До приватної власності заснованої на власній праці належить власність дрібних виробників (ремісників, селян тощо), які не наймають робочої сили, а отже не експлуатують найманої праці.

Приватна власність, що базується на чужій праці, за своїм економічним потенціалом значно переважала приватну трудову власність у всіх формаціях, де вони існували.

Колективна власність – це процес привласнення різних об'єктів власності колективом фізичних або юридичних осіб, у всіх сферах суспільного відтворення.

Колективну власність поділяють на дві основні форми – *трудова і нетрудова*.

Трудова колективна власність базується на праці (фізичній або розумовій) усіх членів трудового колективу.

Нетрудова колективна власність – на найманій праці і лише частково на праці власників засобів виробництва (зокрема їхній праці з управління та контролю за виробничим процесом).

Державна власність – привласнення державою (як суб'єктом власності) засобів виробництва, інтелектуальної власності частини НД та інших об'єктів у всіх сферах суспільного відтворення.

Форми державної власності є *загальнодержавна, муніципальна (комунальна)*.

Серед видів економічної власності найважливішими є власність на засоби виробництва та робочу силу, а отже, власність на найважливіші фактори виробництва.

Власність на засоби виробництва – це привласнення різними економічними суб'єктами (індивідом, групою капіталістів, державою) засобів виробництва у всіх сферах суспільного відтворення.

Власність на робочу силу – це певна сукупність відносин економічної власності між найманими працівниками, підприємцем і державою з приводу привласнення робочої сили у всіх сферах суспільного відтворення.

Особливості розвитку відносин власності в Україні за роки незалежності

Формально права власності (в процесі реформування) надавалися будь-якому громадянину країни шляхом видачі йому іменного приватизаційного сертифіката, номінальна вартість якого за підрахунками деяких науковців мала становити в Україні не менше 10 тис. доларів, у Росії ≈ 250 тис. руб (в цінах 1990 р.). Згідно з Законом України, майновий сертифікат мав випускати Нацбанк України в купонній формі, завдяки чому він мав перетворитися на справжній цінний папір. Проте закон було порушено, що стало першою важливою причиною знецінення майнового сертифікату. Інвестиційні сертифікати були втрачені значною частиною громадян при їх вкладанні в різні фіктивні товариства.

Внаслідок інфляційних процесів у першій половині 90-х років, штучного зниження вартості майна підприємств, які підлягали роздержавленню та приватизації – все це призвело до катастрофічного знецінення майнових сертифікатів громадян, які продавались у другій половині 90-х роках $\approx$ по 20 грн. Таким чином для переважної більшості працездатного населення були створені своєрідні “рівні умови” для входження в ринок – їх перетворили на безправних найманих працівників, продавців своєї робочої сили.

В Україні, Росії та деяких інших країнах СНД відбувалось активне формування так званого “ефективного власника”. Цей процес здійснювався внаслідок масового розкрадання державної власності представниками тіншового капіталу, вищими чиновниками державного апарату та ін.

В Україні та Росії процес приватизації отримав назву “чорної приватизації”. За оцінками провідних спеціалістів, нагробовані кошти від процесу “чорної приватизації” здебільшого опинилися у сейфах іноземних банків.

За 1992–2001 рр. в Україні змінили форму власності понад 600 тис. об’єктів, частка державної власності скоротилася з понад 90% до майже 25%.

Питання для самоконтролю

1. Що таке поняття “власність”?
2. Назвати можливі об’єкти і суб’єкти власності.
3. Дати характеристику основним типам і формам власності.
4. Які можна назвати особливості розвитку відносин власності в Україні (сучасний період)?

2. ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО І РИНОК

2.1. Форми організації суспільного виробництва

Натуральне виробництво

Натуральне виробництво – це виробництво, за якого продукти праці призначаються для задоволення власних потреб виробництва, для споживання всередині господарства, що їх виробило.

Натуральне виробництво панувало у первіснообщинному ладі (патріархальні сім'ї), латифундії у рабовласницьких державах і середньовічних феодальних маєтках. Рівень споживання залежав тільки від рівня власного виробництва.

Суспільний поділ праці в натуральному господарстві був розвинений ще слабо.

Натуральне господарство було малоефективним, консервативним, а пануючі в ньому відносини економічної власності забезпечували дуже повільний розвиток продуктивних сил.

Причини виникнення та суть товарного виробництва

Матеріальною основою виникнення товарних відносин, їх речовим змістом є суспільний поділ праці.

Суспільний поділ праці й обмін продуктами – два взаємозумовлених процеси.

З погляду суспільної форми виникнення товарних відносин зумовлене соціально-економічною відокремленістю виробників. Внаслідок цього обмін діяльністю і продуктами праці перетворився на товарний обмін.

Товарне виробництво – така організація суспільного господарства, коли окремі продукти виготовляють окремі виробники. Для задоволення суспільних потреб необхідні купівля-продаж цих продуктів, що стають товарами на ринку.

Проста і розвинена форма товарного виробництва

Проста форма товарного виробництва існує за умов рабовласницького і феодального способів виробництва. Розвинена – при капіталізмі.

Просте товарне виробництво характеризується поєднанням безпосередніх виробників із засобами виробництва. Воно базується на влас-

ній праці. Продукт праці належить товаровиробникові. Проте товарне виробництво є дрібним, розпорошеним, у ньому не існує поділу праці, а кінцева мета – задоволення особистих потреб товаровиробника.

Отже, просте товарне виробництво – це процес виробництва продукції для обміну відокремленими дрібними товаровиробниками (селянами, ремісниками), які не використовують найманої праці.

Розвинене (капіталістичне) товарне виробництво базується на експлуатації чужої праці. Продукт праці належить власникові засобів виробництва (капіталісту). Капіталістичне товарне виробництво передбачає спільну працю багатьох найманих працівників, розвинений поділ праці. Його мета – отримання прибутку капіталістом.

Капіталістичне товарне виробництво означає процес виробництва продукції на малих, середніх і великих капіталістичних підприємствах для обміну з метою отримання прибутку та його використання для розширення виробництва і для споживання.

Основною відмінністю простого і капіталістичного виробництва є те, що в капіталістичному робоча сила перетворюється на товар.

Товар і його властивості

З погляду споживчої вартості товар є насамперед предметом, річчю, що задовольняє людські потреби.

Споживча вартість може бути не тільки певним предметом (одягом, їжею), а й послугою (послуга лікаря, вчителя).

Споживча вартість – це певна річ або послуга, яка завдяки своїм корисним властивостям задовольняє різні людські потреби.

Корисність речі або послуги, зумовлена їх властивостями, створює їх споживчу вартість і виражає відношення таких властивостей до потреб людей.

При купівлі товару або послуги індивід “оцінює” споживчі вартості, “досліджує” їх якість.

Мінова вартість – властивість товару обмінюватися, це пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.

У вартості виражається не просто кількість суспільно необхідної праці, а й якість продукції, її корисний ефект.

Товар – суспільна форма продукту праці, що завдяки своїм корисним властивостям задовольняє потреби людей.

Купуючи товар, споживачі платять за нього певну суму грошей, яка є його ціною.

Ціна є грошовим вираженням вартості.

Конкретна праця – це суспільна праця, що витрачається з ви-

користанням певних засобів і предметів праці, характеризується метою і створює специфічну споживчу вартість.

Абстрактна праця є суспільною формою витрат фізичних та розумових сил людини.

Вартість і ціна: альтернативні теорії

Щодо суті вартості та ціни у світовій економічній літературі сформувались такі основні теорії:

- трудова теорія вартості,
- концепція грошової корисності,
- теорія витрат виробництва,
- концепція попиту і пропозиції,
- змішані теорії, в яких робляться спроби поєднати окремі названі концепції.

Найближчою до теорії трудової вартості і практики ціноутворення є концепція витрат виробництва.

Згідно з нею вартість товару створюється за допомогою таких трьох чинників, як ***праця, земля, капітал*** (засоби виробництва).

Трьом факторам виробництва відводиться однакова роль у процесі виробництва, створенні вартості товару.

Згідно з концепцією попиту і пропозиції вартість товару визначається не витратами суспільно необхідної праці, а співвідношенням попиту і пропозиції.

К. Маркс ставив вартість у залежність не лише від суспільно необхідної праці, а й від відповідності товарної маси, величини суспільних потреб, суспільної споживчої вартості. Він також розглядав вартість і ціну за умов відтворення.

Закон вартості – особливий економічний закон, що виражає внутрішньонеобхідні, суттєві і сталі зв'язки між суспільно необхідною працею (витраченою на виробництво товару) і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту і пропозиції.

Закон вартості виражає, по-перше, суттєві зв'язки між індивідуальним і суспільно необхідним робочим часом. У такому аспекті *він набуває вигляду закону сфери безпосереднього виробництва*. Змушуючи товаровиробників знижувати індивідуальну вартість товарів (через поліпшення організації виробництва, впровадження нової техніки, зростання обсягів виробництва тощо), зменшуючи при цьому вартість корисних благ, цей закон є рушійною силою розвитку продуктивних сил.

Друга риса закону вартості – наявність сталих зв'язків між виробниками одного виду товарів через конкуренцію, за якої здійснюється взаємний тиск одного підприємця на іншого. Роль рушійної сили розвитку виробництва закон вартості у цьому випадку виконує в нерозривній єдності сфер безпосереднього виробництва і обміну.

Третьою важливою рисою цього закону є наявність сталого зв'язку між попитом і пропозицією.

Якщо їх відносна рівність порушується, то обмін товарів здійснюється не відповідно до кількості витраченого на них суспільного робочого часу. Отже, за недостатньої кількості товарів ринкову вартість завжди регулюють товари, вироблені за гірших умов, а за надлишкової їх кількості – виготовлені за найкращих умов.

Таким чином, закон вартості стихійно регулює пропорції розподілу суспільної праці між галузями.

Цей закон, по-четверте, виражає внутрішньонеобхідні зв'язки між працею виробника товарів у минулому (у момент їх безпосереднього виробництва) і теперішніми умовами виробництва. Тому вартість товарів зумовлюється не тим робочим часом, який витрачено на їх виробництво, а тим, який витрачено на їх відтворення.

По-п'яте, закон вартості виражає внутрішньонеобхідні і сталі зв'язки між вартістю і цінами товарів. Тому він керує рухом цін так, що зменшення або збільшення необхідного робочого часу зумовлює зниження або підвищення цін виробництва.

Основні функції закону вартості

Закон вартості є:

- стихійним регулятором товарного виробництва;
- рушійною силою стихійного розвитку продуктивних сил;
- основою диференціації товаровиробників.

За товарної форми виробництва товаровиробники постійно змушені вдосконалювати нову техніку, технологію, поліпшувати продуктивність праці, знижувати індивідуальні витрати виробництва.

Хто цього не робить, може швидко збанкрутувати: тому за цієї форми організації суспільного виробництва значно прискорюється прогрес у розвитку продуктивних сил.

Але одночасно з цим постійне коливання цін, зміни в ринковій кон'юктурі призводять до розорення і витіснення з ринку маси дрібних виробників.

За сучасних умов цей процес торкається дрібних, середніх і навіть великих фірм. Поступово посилюється їх майнова диференціація.

Питання для самоконтролю

1. Пояснити різницю між натуральним і товарним виробництвом.
2. Охарактеризувати просту і розвинену форму товарного виробництва.
3. Що таке товар і які він має властивості?
4. У чому полягає закон вартості?

2.2. Гроші. Товарно-грошові відносини

Виникнення і розвиток грошових відносин

У процесі виникнення і розвитку товарного виробництва водночас відбувається становлення і розвиток грошових відносин і грошей як специфічного товару.

Закономірністю цього історичного процесу є те, що продукт праці спочатку набуває форми товару, а особливий товар на певному етапі еволюції простого товарного виробництва стає грошима.

Внаслідок цього гроші можна розглядати як перетворену і розвиненішу форму товару.

З погляду сучасності **найпростішою формою обміну** був **бартер** – **безпосередній обмін одного товару на інший**. З погляду виникнення грошей (грошової форми вартості) це була **проста форма вартості**.

Наприклад: 1 туша тварини = 200 рибин.

Ця форма вартості була не лише найпростішою, а й випадковою, оскільки такий обмін не мав регулярного характеру. Випадковим було й те, які продукти і в якій пропорції обмінювалися.

Грошові відносини знаходились у зародковій формі (тому, що не було товару, який би виконував роль грошей). Ця форма вартості була поширеною в Україні у 90-х рр. XX ст.

З розвитком виробництва відбувалося поглиблення суспільного розділу праці, що супроводжувалося зростанням її продуктивності та появою додаткового продукту.

Внаслідок першого великого суспільного поділу праці надлишки тварин і продукти тваринництва вже не випадково, а регулярно починають обмінюватись на надлишки продукції землеробства. За цих умов тварини, яких систематично обмінювали на інші товари, забувають форми вартості (тобто замінюють грошовий еквівалент).

Розгорнена форма товару має такий вигляд:

2 мішки зерна
1 туша тварини = 1 сокира
5м полотна

За розгорненої форми вартості більш розвиненими стають і відносини економічної власності у сфері обміну, оскільки товаровиробниками є окремі індивіди, приватні власники.

Розвиток виробництва, поглиблення суспільного поділу праці, розширення кола обмінюваних продуктів призвели до стихійного виділення товару, на який обмінювалися всі інші товари. Цей обмін здійснювався не лише для власного споживання, а й для того, щоб обмінювати його на всі інші товари.

Згодом всі товари, які виробляються, починають обмінюватися на цей товар, який перетворюється на **загальний еквівалент**.

Загальна форма вартості:

2 мішки зерна
1 сокира = 1 туші тварини
5м полотна

Один загальний еквівалент у споживчій вартості, яким виражена вартість усіх інших товарів.

Поява товару-еквівалента поділяє процес обліку товарів на два відносно відокремлені акти (купівлі та продажу), тобто процес продажу одних товарів окремими товаровиробниками не обов'язково супроводжує купівлю інших товарів.

Кожна наступна форма вартості формувала все складнішу систему відносин економічної вартості щодо кількості об'єктів цих відносин. Розвинений вид еквівалента мав більшу цінність, а отже, і вартість.

У процесі історичного розвитку товарно-грошових відносин один загальний еквівалент поступово витіснявся досконалішим, компактнішим, який мав більшу цінність в одиниці ваги, порівняно стабільну вартість.

Такий товар стає грошима.

Суть грошей

З IV до III ст. до н.е. роль загального еквівалента закріплюється за сріблом і золотом. Спочатку використовувались злитки. Карбувати

монети почали в Лідії (Малій Азії) у XII ст. до н.е.

І лише у другій половині XIX ст. роль грошей монополюю за золотом, що означало встановлення золотого стандарту.

Це відбулося завдяки таким властивостям золота, як однорідність, ковкість, м'якість, неокислюваність, висока вартість у малій вазі, естетичність. Це були повноцінні гроші, оскільки їх номінальна вартість відповідала вартості металу, що у них містився, золото виконувало всі функції грошей (роль загального еквівалента).

Гроші – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента при обміні товарів.

Грошова форма вартості виражається формулою

$$\begin{array}{l} 1 \text{ мішок зерна} \\ 15 \text{ м полотна} = 2\text{г золота} \\ 10 \text{ сокир} \end{array}$$

Із появою грошової форми вартості товарний світ розпадається на *товар і гроші*.

Гроші – найрухоміший елемент власності, оскільки за них можна придбати будь-яке інше багатство.

Основні функції грошей

Міра вартості (цінності) – ця функція полягає у тому, що гроші служать матеріалом для вираження вартості усіх інших товарів.

Цю функцію гроші виконують як ідеальні гроші. Валова кількість металу, прийнятого у певній країні за грошову одиницю, становить *масштаб цін*. Так 1,505 г чистого золота до 1933 р. називався долларом. У Росії до 1897 р. масштабом цін був рубль, який містив 0,774234 г чистого золота.

Як посередник у процесі обігу товарів гроші виконують **функцію засобу обігу**, служать інструментом їх реалізації. Цю функцію можуть виконувати реальні гроші, тобто наявні золоті монети, злитки та ін., або їхні паперові та кредитні замітники.

Вперше паперові гроші з'явилися в Китаї у XII ст., у Росії – 1769 р.

Починаючи з кризи 1929–1933 рр. у більшості країн, а з 1936 р. – у всіх капіталістичних країнах функцію засобу обігу виконували тільки паперові грошові знаки.

Паперові гроші – це грошові знаки або символи повноцінних грошей, наділені курсом, які випускаються для витрат держави.

Функції грошей як міри вартості та засобу обігу – **дві найважливіші функції**, що формують найглибшу сутність грошей.

За наявності сталих відносин між товаровиробниками відбувається продаж товару в кредит (переклад з латині як довіра). Це зумовлює появу іншої функції грошей – **засобу платежу** – і виникнення кредитних грошей.

Один товаровиробник у цій операції стає кредитором, другий – боржником. Отримуючи товар, боржник дає кредитору письмові боргові зобов'язання (вексель). Коли боржник сплатив за векселем, кредитор повертає видане зобов'язання, гроші у цьому випадку виконують **функцію засобу платежу**.

У цій функції гроші використовуються також при виплаті заробітної плати, позик, податків, орендної плати та ін. При розрахунках частіше стали використовувати кредитки і чеки.

Поступово гроші випали із сфери обігу і перетворилися на скарб (мова йде про золото), внаслідок чого виконували **функцію утворення скарбів**. Здійснюється у формі дорогоцінних металів, предметів мистецтва та ін.

Згодом вони нагромаджувались у вигляді резерву платіжних засобів для здійснення розширеного відтворення і отримання прибутків.

Відтоді функція грошей як засобу утворення скарбів набуває нової форми – **функції нагромадження**.

Накопичення грошей як скарбу за умов капіталізму здійснюється з метою придбання засобів виробництва, предметів тривалого користування, предметів розкоші тощо.

Сталість грошей – це постійність купівельної спроможності (сили) грошей, тобто здатність за грошову одиницю купити певну однакову кількість товарів і послуг впродовж тривалого періоду.

Сталість грошей супроводжується ефективним виконанням основних функцій.

Суть грошової системи

Грошові системи виникли лише із зародженням капіталістичного способу виробництва.

Грошова система – це форма організації грошового обігу, що історично склалася у країні та закріплена в національному законодавстві.

Сформувалася грошова система у XVI–XVII ст. До неї належать:

- грошова одиниця країни, яких нині у світі налічується понад

300 найменувань;

- масштаб цін;
- види державних грошових знаків (металевих або паперових), що мають законну силу;
- регламентація безготівкового обігу;
- порядок обміну національної валюти на іноземну (валютний курс);
- державне регулювання грошового обігу.

Типи систем:

- металевий грошовий обіг,
- паперово-кредитний грошовий обіг.

У свою чергу металеві системи поділяються на біметалеві і монометалеві.

Біметалева грошова система – це система, за якої за золотом і сріблом законодавчо закріплена роль загального еквівалента.

Основні види грошей та їх еволюція

Повноцінні (золоті або срібні монети).

Неповноцінні монети, паперові гроші (білети держскарбниці).

Кредитні гроші (вексель, чек, банкнота).

У **повноцінних грошей** номінальна вартість відповідає вартості металу, що в них міститься, а самі вони виконують усі функції грошей.

Щоб надати цим монетам міцності, їх карбували з домішками інших металів. Але вони все ж стиралися і поступово перетворювалися на **неповноцінні гроші**.

Для обслуговування роздрібного товарообігу в багатьох країнах практикувалися й практикуються нині чеканення неповноцінних (білонних), монет із міді, алюмінію, нікелю, цинку та різних сплавів, що належать державі.

Наявні гроші – це банкнота, білети державної скарбниці й монети.

Безготівкові гроші це:

- засоби на рахунках у банках;
- різноманітні вклади (депозити) у банках;
- депозитні сертифікати;
- державні цінні папери, а також грошові кошти, вкладені в акції інвестиційних фондів.

Кредитні картки – платіжно-розрахункові документи, що видає банк своїм вкладникам для оплати товарів придбаних у кредит.

Банки у цьому випадку беруть на себе ризик термінової оплати, а вкладник зазвичай повертає позику впродовж місяця.

Найдосконалішим видом таких грошей є **електронні гроші** у формі кредитних карток із мікропроцесором, із вчасною пам'яттю, які є своєрідною електронною чековою книжкою. Завдяки їй клієнт через персональний комп'ютер здійснює розрахунки за картками будь – якого банку, а всі банки пов'язуються у цілісну систему.

Закони грошового обігу – це загальні і специфічні закони, що діють у декількох суспільно-економічних формаціях і передусім за умов капіталістичного способу виробництва, що виражають сталі зв'язки між кількістю необхідних для обігу грошей, цінами товарів, що підлягають реалізації та вартістю грошей.

Оскільки існують різні форми грошей та їх функцій, то відповідно є певні типи законів грошового обігу.

З урахуванням певних двох функцій грошей такий закон виражається формулою

$$K = C : O,$$

де K – кількість грошей, необхідних для товарного обігу в певному році;

C – сума цін товарів, що реалізуються в певному році;

O – середнє число оборотів грошової одиниці за рік.

Закон обігу паперових грошей полягає в тому, що кількість грошей у сфері обігу має дорівнювати кількості золотих грошей, потрібних для нормального функціонування товарообігу. Кожен паперовий долар прирівнюється до золотого і мав таку ж купівельну ціну, як і золотий.

Причини виникнення та суть інфляції

Явище інфляції відоме з IV–III ст. до н.е. або від часу, коли грошовим товаром у світі стає срібло.

Інфляція – це знецінення грошей, зниження їхньої купівельної спроможності, що виявляється у зростанні цін.

Гроші знецінюються внаслідок перевищення кількості грошових знаків, що перебувають в обігу, суми товарних цін. Але не всяке підвищення цін є інфляційним. Якщо підвищення цін відбулося через подорожчання сировини, електроенергії, покращення якості продукції, що призведе до збільшення витрат виробництва, та знецінення грошей є наслідком зростання цін.

У розвинених країнах Заходу головними причинами інфляції є:

-
- **по-перше**, монополії;
 - **по-друге**, крах золотого стандарту;
 - **по-третє**, надмірне зростання державного дефіциту і державного боргу, спричиненого, наприклад, військовими витратами.

Деякі з цих причин пояснюють інфляцію у країнах колишнього СРСР.

Питання для самоконтролю

1. Як виникли і розвиваються грошові відносини?
2. Що таке гроші і чому їх вважають найрухомішим елементом власності?
3. Назвати основні функції грошей.
4. У чому суть грошової системи?
5. Які є види грошей?
6. У чому полягає закон грошового обігу?
7. Що таке інфляція? Чому вона виникає?

2.3. Ринок як економічна форма організації суспільного виробництва

Суть поняття “ринок”

Ринок існує уже близько 7 тис. років.

Ринок – це певна сукупність економічних відносин між фізичними та юридичними особами з приводу купівлі-продажу товарів і послуг відповідно до законів сучасного товарного виробництва.

Основні функції ринку

Позитивні.

- **Ціноутворювальна функція** – встановлення вартісної оцінки власності на продукт товаровиробника, відчуження такої власності у процесі продажу товару та можливої втрати або приросту через механізм цін.

- **Регулювальна функція** – узгодженість між економічною власністю в її кількісному аспекті у сферах безпосереднього виробництва і споживання. Таку ж роль ринок виконує в узгодженні пропорцій між нагромадженням і споживанням.

- **Спонукальна функція** – зниження індивідуальних витрат капіталу, покращення споживчих властивостей різних об'єктів власності, зростання ефективності капіталістичного виробництва, що

виражається у збільшенні маси прибутків.

- **Інтегруюча функція** – сприяє цілісності системи відносин економічної власності у всіх сферах суспільного відтворення, реалізації процесів привласнення різними суб'єктами власності в межах країн та на наднаціональному рівні, досягненню основної мети господарської діяльності.

- **Контролююча функція** ринку – це частковий і опосередкований контроль споживачів над процесом привласнення.

- **Функція розвитку** – означає посилення конкуренції між різними типами і формами власності, рушійних сил розвитку економічної системи.

Негативні:

- **Посилення диференціації товаровиробників**, неминучість банкрутства частини з них.

- **Посилення процесу концентрації виробництва і власності**, що призводить до виникнення монополії.

- Ринок посилює нерівномірність розвитку окремих галузей, регіонів, а отже **виконує функцію диспропорціональності**.

- Ринок стимулює нерівномірний розподіл власності у суспільстві, соціальну незахищеність окремих соціальних верств і груп населення – **це антисоціальна функція ринку**.

- Ринок посилює наростання інфляційних процесів в економіці, поглиблює економічні кризи, сприяє зростанню армії безробітних – **це антиекономічна функція**.

- Ринок позбавлений внутрішніх чинників, які б стимулювали капіталістів оберігати природу – **це антиекологічна функція**.

Умови формування і розвитку ринку

Для ефективного функціонування цивілізованого ринку потрібні такі умови:

- реальний плюралізм типів і форм власності та форм господарювання;

- розвинене антимонопольне законодавство та наявність достатніх механізмів його реалізації;

- розвинена система економічного та адміністративного регулювання економіки державою;

- надійність і доступність всебічної інформації про ринок, розвинена маркетингова діяльність;

- конкурентна боротьба між різними суб'єктами підприємницької

діяльності (кількість яких у виробництві однотипної продукції має становити понад 7–8, оскільки 1–2 – це монополія, 3–5 – олігополія).

- розвинений і розгалужений комплекс об'єктів власності;
- наявність ринкової інфраструктури, тобто комплексу інститутів, підприємств, служб, установ, що забезпечують обслуговування ринку.

Особливості ринку на Україні

Частина бартерних операцій, внаслідок яких звужується сфера ринкових відносин.

Засилля імпортних дешевих товарів.

Наявність ряду монополістичних підприємств і компаній, що деформують ринок, відсутність дієвого державного регулювання цін на товари цих структур, внаслідок чого звужується платоспроможний попит населення.

Мізерна частка заощаджень населення (частина з яких знаходиться на руках), що звужує джерела кредитних ресурсів, сприяє високим відсоткам на кредити.

Доступ до інформації мають представники кланово-номенклатурної еліти, наближені до влади.

Наявність незначної кількості малих підприємств, а отже відсутність вільної конкуренції.

Надмірні податки, які сприяють появі потужної тіньової економіки.

Недостатність сучасної інфраструктури ринку (наприклад, бірж, комерційних банків).

Наявність неефективної системи економічного, правового та адміністративного регулювання, що робить ринок стихійним.

Попит та пропозиція

Попит – це платоспроможна потреба або сума грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари і послуги за певною ціною.

Пропозиція – це сукупність на ринку товарів і послуг з певними цінами, які готові продати виробники.

Попит на товар залежить від багатьох чинників передусім від виду товару, його споживчої вартості співвідношення між попитом і пропозицією на нього, що фіксується в ціні.

Пропозиція також зумовлена дією ряду чинників, основними з яких є:

- витрати виробництва;
- наявність або відсутність конкурентів на ринку, зростання кількості яких зумовлює збільшення пропозиції незалежно від цін товарів, політики та ін.;
- рівень технології (більш досконала технологія здешевлює виробництво);
- рівень податків (їх підвищення зменшує можливість збільшувати виробництво);
- ціни на інші товари (при збільшенні цін, наприклад, на свинину, можливе збільшення виробництва яловичини).

Ринкова рівновага: встановлення рівноважної ціни

Аналіз взаємодії попиту і пропозиції, наслідків конкуренції за фіксації цін, причин виникнення дефіциту дає змогу розкрити механізм ринкової рівноваги, а також дослідити ринковий критерій розподілу благ.

Координація дій у ринковому господарстві здійснюється за допомогою ціни. Це врівноважує ринки, а **ціна, що врівноважує кількісні величини попиту і пропозиції, називається ціною рівноваги або рівноважною ціною.**

Зменшення пропозиції стосовно попиту зумовлює автоматичну ринкову реакцію зростання ціни. Вища ціна змушує покупців купувати блага чи товари менше, а виробників постачати їх більше, що спричиняє встановлення рівноваги величини попиту і величини пропозиції.

До такого ж наслідку призводить і зниження ціни як відхилення від рівноваги. Зниження ціни сигналізує, що товар став менш рідкісним, тобто пропозиція перевищила попит і зумовлює збільшення величини попиту, але зменшення величини пропозиції, тобто їх рівновагу.

Інколи, керуючись певними міркуваннями, навіть в умовах ринкової економіки уряд фіксує ціни на товар на так званому соціально прийнятному рівні.

Прикладом може бути обмеження законом у 1979 р. у США цін на бензин, на рівні 80 центів за галон замість 1 дол. Внаслідок фіксації ціни виник дефіцит бензину, з'явились черги.

Отже, рідкісність певного товару не можна подолати, встановлюючи контроль над ціною. **Фіксація низької ціни спричиняє нестачу або дефіцит товарів.**

Розподіл та споживання товарів у суспільстві на основі готовності платити гроші, є важливою мотивацією до праці та до заробляння грошей.

Якщо закон заважає функціонувати ціновому механізму, то використовуються інші негрошові критерії і механізми конкуренції між покупцями. Конкуренція підвищить їхні загальні витрати і буде збільшувати їх доти, доки величина попиту не зрівняється з величиною пропозиції.

Негрошові витрати споживачів вважаються: стояння в черзі, зниження споживання, витрати часу на пошук товару тощо.

Збільшення негрошових витрат покупців не приносять вигоди і продавцю.

Отже, **ринкова рівновага зумовлюється такими чинниками:**

- функції координації в ринковому господарстві виконують ціни;
- втручання держави у вільне встановлення цін призводить до порушення ринкової рівноваги, дефіциту і збільшення грошових витрат покупців;
- ринковий розподіл благ визначається готовністю платити.

Ринок і конкуренція

Зв'язок ринку і конкуренції виявляється у тому, що умовою функціонування і розвитку сучасного цивілізованого ринку є конкурентна боротьба між різними суб'єктами підприємницької діяльності. А також ефективність функціонування ринку залежить від здатності суб'єктів підприємницької діяльності впливати на рівень цін.

Залежність між ефективністю ринку і здатністю підприємств впливати на рівень цін має обернено пропорційний характер: чим менше окреме підприємство здатне впливати на ринок (зокрема на рівень цін), тим більш конкурентним є ринок, і тим вища його ефективність.

Найвища конкурентоспроможність та ефективність ринку досягається за умови відсутності будь-якого впливу підприємства на рівень цін. Якщо такий вплив наявний, то починається процес монополізації ринку.

Важливою умовою конкуренції є можливість вибору споживачами неоднакових видів одного товару і різних товарів, послуг з одного боку та можливостей нарощування їх обсягів і способів реалізації (за різними цінами) підприємствами з другого, що породжує конкуренцію між виробниками і споживачами.

Конкуренція, її форми та методи

Конкуренція – це суперництво і боротьба між товаровиробниками за найвигідніші умови виробництва і збуту товарів і послуг за привласнення найбільших прибутків.

Позитивними сторонами конкуренції є:

- внаслідок боротьби, суперництва і змагальності (така змагальність має місце передусім між найманими працівниками) конкуренція є важливою рушійною силою розвитку економічної системи; а отже, сприяє науково-технічному прогресу суспільства;
- конкуренція змушує знижувати витрати виробництва шляхом економії ресурсів, зростання продуктивності праці, покращення трудової дисципліни та ін.;
- конкуренція змушує покращувати якість продукції, її асортимент, обслуговування споживачів тощо;
- конкуренція змушує знижувати та вирівнювати ціни, підвищувати прибутковість підприємницької діяльності;
- конкуренція стимулює перелив капіталів між галузями внаслідок гонити за максимальними прибутками і таким шляхом активізує проведення структурних реформ в економіці та ін.

До негативних рис конкуренції належить:

- конкуренція посилює процес концентрації виробництва, який у свою чергу призводить на певному етапі до виникнення монополій;
- внаслідок боротьби за ринки збуту товаровиробники розширюють масштаби виробництва, випускають надмірну кількість товарів, що призводить до криз перевиробництва;
- конкуренція посилює боротьбу між капіталістами за скорочення витрат виробництва шляхом зниження заробітної плати, що знижує платоспроможний попит населення;
- внаслідок конкуренції та змагальності між найманими працівниками, зростає інтенсивність їх праці, що сприяє зростанню армії безробітних, масштаби якої негативно впливають на становище зайнятих працівників;
- використання нечесних методів конкуренції великими компаніями призводять до придушення малих та середніх підприємств, їх масового банкрутства;
- міжнародна конкуренція що з боку транснаціональних корпорацій ведеться нецивілізованими методами (шляхом підкупу), придушує національних товаровиробників у інших країнах;

- використання гіпертрофованої реклами та деяких інших видів маркетингової діяльності підприємств у їх боротьбі за споживачів призводить до зростання вартості товарів і послуг.

Форми конкурентної боротьби

1. У генетичному аспекті (з погляду еволюції економічної системи капіталізму).

2. У структурному аспекті (з погляду галузевої та міжгалузевої структури народного господарства).

У першому випадку виділяють:

- вільну конкуренцію;
- монополістичну;
- олігополістичну.

У другому – розрізняють *галузеву та міжгалузеву* конкуренцію.

Вільна конкуренція (досконала) – це конкуренція, для якої характерні велика кількість конкурентів-виробників і конкурентів-покупців, вільний доступ товаровиробників до будь-якого виду діяльності.

Монополізм – наявність монопольних утворень, використання ними монопольної влади.

Монополія – окремі великі підприємства, або об'єднання кількох підприємств, які виробляють абсолютну кількість продукції певного виду і тому впливають на процес ціноутворення, привласнюють монопольні прибутки.

Монополістична конкуренція – ринкова ситуація, коли в галузі існують багато фірм, що виробляють диференційовану продукцію, внаслідок чого володіють певною монопольною владою.

Найпоширенішою формою монопольних утворень виступає **олігополія** (основу терміна складає грецьке слово “олігос” – мало, небагато, а буквальный зміст – *небагато (декілька) продавців*).

Олігополія має місце тоді, коли на ринку діють декілька великих продавців одного товару або його замінників.

За капіталізму вільна конкуренція виявляється у конкурентній боротьбі як між різними формами приватного капіталу (промислового, торговельного), так і в середині кожного з них. Така конкуренція забуває форми внутрішньогалузевої та міжгалузевої.

Внутрішньогалузева конкуренція – боротьба між товаровиробниками, які діють в одній галузі народного господарства.

Міжгалузева конкуренція – конкуренція між товаровиробниками, які діють у різних галузях народного господарства.

З виникненням монополій вільна конкуренція перетворюється на монополістичну або недосконалу.

Недосконала конкуренція (монополістична) – це конкуренція між великими компаніями (всередині монополізованого сектору) і малими та середніми фірмами. Це боротьба за монополізацію ринків збуту, джерел сировини, енергії, за отримання державних контрактів, кредитів.

Її найважливіші риси – встановлення монопольно високих цін і привласнення на цій основі монопольно високих прибутків.

Розрізняють ціновий та неціновий види конкуренції.

Цінова конкуренція – боротьба між товаровиробниками за споживача через зниження цін на товари і послуги без істотної зміни їх якості і асортименту.

Нецінова конкуренція – боротьба між товаровиробниками за споживача через впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, що зумовлює поліпшення якості продукції, її асортименту.

Різновид недосконалої (монополістичної) конкуренції – **нечесна конкуренція**, що ведеться переважно неекономічними методами (підкуп чиновників, промисловий шпіонаж).

Методи конкурентної боротьби – це поліпшення якості товарів і послуг, швидке оновлення асортименту продукції, дизайн, надання гарантій, тимчасове зниження цін, умов оплати тощо.

Конкуренція діє через *попит, пропозицію і ціни*.

Причини виникнення та суть і форми монополій

Монополістичні тенденції в економіці стають панівними лише в кінці XIX ст.

Це зумовлено передусім змінами в технологічному способі виробництва (промислова революція кінця XVIII. поч. XIX ст.).

Узагальнене вираження ці зміни знаходили в концентрації виробництва.

Концентрація виробництва – зосередження засобів виробництва, працівників і обсягів виробництва на великих підприємствах.

Паралельно із цим відбувається процес концентрації капіталу.

Концентрація капіталу – зростання масштабів відокремлено функціонуючих форм капіталу (капіталістичної власності).

Закон концентрації виробництва виражає внутрішньо необхідні і сталі суттєві зв'язки між розвитком продуктивних сил і процесом конкуренції, під дією яких відбувається зосередження факторів виробництва (речових і особистих) на великих підприємствах.

Монополії виникають не лише внаслідок концентрації виробництва й капіталу, а й на основі їх централізації.

Централізація виробництва – збільшення масштабів виробництва капіталістичної власності внаслідок об'єднання декількох окремих підприємств у одне із загальним управлінням.

Централізація капіталу – збільшення розмірів капіталу внаслідок об'єднання або злиття раніше самостійних капіталів.

Матеріально-речовим змістом монополій є найбільші підприємства, на яких зосереджуються такі елементи технологічного способу виробництва, як високий рівень розвитку техніки і технології, наукові лабораторії, найбільша кількість інтелектуальної власності (патенти, ноу-хау тощо), передові фірми та методи організації виробництва, найкваліфікованіші кадри, джерела сировини, інформаційні ресурси тощо.

Суспільною формою монополій є, *по-перше*, відносини економічної власності між власниками монополістичних підприємств, представлених монополістичною буржуазією та найманими працівниками щодо привласнення створеного останніми необхідного та додаткового продукту; *по-друге*, відносини власності з приводу привласнення монополістичною буржуазією частини створеної на малих та середніх підприємствах додаткової вартості через механізм монополіно високих та монополіно низьких цін; *по-третє*, відносини економічної власності між монополіями і державою щодо вилучення частини прибутків через механізм оподаткування, з одного боку, отримання різних пільг і субсидій з державного бюджету – з другого, та ін.

Основні форми монополій у промисловості:

Картель – об'єднання кількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу та комерційну самостійність, а домовляються про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціну, ринок збуту.

Сьогодні картелі існують у формі ліцензійних договорів, консорціумів із проведення науково-технічних розробок тощо.

Синдикат – об'єднання ряду підприємств однієї галузі промисловості, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на вироблений продукт, а отже зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Нині синдикати існують переважно у сфері торгівлі, деякі – у сфері виробництва (наприклад, алмазний синдикат контролює світовий ринок необроблених алмазів).

Трест – об’єднання кількох підприємств однієї або декількох галузей промисловості, учасники яких втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу та комерційну самостійність, тобто об’єднують виробництво, збут, фінанси, управління, а на суму вкладеного капіталу власники окремих підприємств отримують акції тресту, що дають їм право брати участь в управлінні та привласнювати відповідну частку прибутку.

Сучасна форма монополістичних об’єднань – багатогалузевий концерн.

Багатогалузевий концерн – об’єднання десятків і сотень підприємств, різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, а голова фірми здійснює фінансовий контроль за іншими учасниками об’єднання.

Серед 500 наймогутніших монополій США понад 90% існують у формі багатогалузевих концернів.

Конгломерат – монополістичне об’єднання, утворене внаслідок поглинання прибуткових різногалузових підприємств, які не мали виробничої і технічної спільності (наприклад, найбільша американська телефонна монополія “АТТ” почала скуповувати готелі, автопрокатні станції тощо).

Більш поширена змова чи угода декількох великих фірм, що дає їм змогу швидше здобути панівне становище на ринку і отримати високі прибутки називається **олігополією**.

Антимонополна діяльність держави – це комплекс заходів, розроблених і впроваджених у багатьох країнах світу, спрямованих на обмеження діяльності монополій, а також створення відповідного законодавства.

Уперше такі закони були ухвалені вкінці XIX – на поч. XX ст. у США, Канаді, Австралії, оскільки монополізація у цих країнах відбувалася найінтенсивніше. *Існують американська та європейська системи антимонопольного права.*

На початку 1998 р. в Україні ухвалено закон “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності”. Згідно з цим законом монопольним вважається становище, коли частка підприємця перевищує 35%. Закон передбачає контроль за створенням, реорганізацією (злиттям, приєднанням) фірм для запобігання виникненню монопольних ситуацій, штрафи підприємців і посадових осіб, а також відшкодування збитків, заподіяних зловживанням монопольним становищем та недобросовісною

конкуренцією.

Антимонопольний комітет України та його територіальні управління мають право ухвалювати рішення про примусовий поділ монопольних утворень, а для створення нових великих об'єднань необхідно отримати дозвіл цього комітету.

Питання для самоконтролю

1. Що таке ринок?
2. Назвати основні функції ринку.
3. Які умови формування і розвитку ринку?
4. Назвати особливості ринку в Україні?
5. У чому суть попиту і пропозиції?
6. Що таке ринкова рівновага?
7. У чому виявляється зв'язок ринку і конкуренції?
8. У чому суть конкуренції? Які вона має форми?
9. Назвати причини виникнення і суть монополій.
10. Які є форми монополій?
11. У чому проявляється антимонопольна діяльність держави?

2.4. Структура та інфраструктура ринку

Структура ринку – це комплекс внутрішніх стійких економічних зв'язків та відносин між основними видами ринків та їх елементами.

Поняття структури ринку означає комплекс відносин економічної власності між суб'єктами, що уособлюють основні види ринків.

Між різними типами та видами ринків, їх суб'єктами встановлюються складні прямі і опосередковані зв'язки, на основі яких формуються закони розвитку і функціонування сучасного регульованого ринку.

Виділяють ринок **засобів праці, природних ресурсів, предметів праці, землі, робочої сили, технології, інформації, товарів, нерухомості, послуг, інтелектуальної власності, фінансовий** та ін. Деякі з них поділяються на локальні ринки. *Наприклад, ринок товарів поділяється на оптовий і споживчий; фінансовий – на ринок інвестицій (довгострокових кредитів), грошей (короткострокових кредитів), валюти, цінних паперів, золота.*

Відповідно до ступеня монополізації розрізняють **монополізований ринок** (один виробник чи продавець може зосередити у своїх руках всю масу виробленої продукції, всю сукупність товарів певного

виду і диктувати ціни на ринку), **немонополізований ринок** (існує багато продавців, кожний з яких зокрема не може впливати на процес ціноутворення) і **олігополістичний ринок** (декілька продавців певних товарів чи послуг можуть домовлятися між собою щодо поділу ринків збуту і впливати на рівень цін).

У структурі ринку виділяють **ринок готової продукції та ринок замовлень**.

Крім того виділяють **організаційно-функціональну структуру ринку**, яка містить *систему бірж, ярмарків, виставок та інших посередницьких структур із збуту товарів; прямі зв'язки між виробниками і збутовими організаціями (без посередників); між виробниками і споживачами; маркетинг, рекламу та ін.*

Ринок робочої сили виражає сукупність відносин економічної власності між власниками даного товару (найманими працівниками), власниками капіталістичних підприємств, усіх типів та форм власності з приводу умов купівлі-продажу робочої сили, економічною формою реалізації яких є ціна на цей товар, її співвідношення з вартістю робочої сили.

Крім ринку робочої сили виділяють ринок трудових ресурсів, на якому суб'єктами купівлі-продажу є не лише робоча сила економічно активного населення, а й випускники вищих, середніх спеціальних та інших навчальних закладів, а також частина зайнятих у домашньому господарстві.

Залежно від співвідношення між попитом і пропозицією формується **дефіцитний, рівноважний або надлишковий ринки робочої сили** внаслідок перевищення пропозицією попиту заробітна плата зменшується і навпаки.

У межах загальнонаціонального ринку робочої сили виділяють **ринок робочої сили кваліфікованих, напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників** з відповідною диференціацією робіт і спеціальностей.

Ринок засобів виробництва – це сукупність відносин економічної власності у сфері обміну між різними групами капіталістів (промислових, торговельних, банківських), суб'єктами державних підприємств, дрібними товаровиробниками (наприклад, фермерами, які не наймають робочої сили) з приводу купівлі-продажу цих товарів, формою реалізації яких є, привласнення прибутку через механізм цін.

Обсяг попиту на засоби виробництва та його динаміка залежить від попиту на споживчі товари, виготовлені за допомогою цих знарядь праці.

Для ринку засобів виробництва у розвинених країнах світу характерний високий попит на інтернет-технології у сфері науки, освіти, фінансової сфери, торгівлі, телекомунікацій та ін. Швидкими темпами розвивається лазерна техніка, роботи, гнучкі виробничі системи, системи автоматизованого проектування, генна інженерія та біотехнологія.

Ринок предметів споживання – відносини економічної власності між продавцями і покупцями з приводу відчуження продавцями товарів та привласнення грошей, з одного боку, відчуження готівки і привласнення товарів, з другого боку, через механізм цін з метою отримання прибутків продавцями та задоволення власних потреб у товарах покупцями.

Найдинамічнішим елементом ринку предметів споживання є ринок послуг.

Послуга – особлива споживча вартість, що задовольняє певні потреби людини.

Особливість послуги як товару є те, що вона корисна не як річ, а як діяльність. Тому споживання послуг збігається з процесом їх створення, з діяльністю, їх неможливо накопичувати, транспортувати. У розвинених країнах світу у сфері послуг зайнято понад 50% працездатного населення; у США – до 75%.

Послуги – фінансові, страхування, операції з нерухомістю, послуги у сфері торгівлі, ділові послуги, юридичні, соціальні, особисті, організація відпочинку і розваг, послуги державного управління.

Фінансовий ринок (грошовий) – це певна сукупність відносин економічної власності між багатьма економічними суб'єктами (*домогосподарствами і найманими працівниками, різними групами класу капіталістів, державою в особі центрального банку тощо*) з приводу випуску, продажу вільних грошових коштів за нижчою ціною та їх перепродажу за вищою, що дозволяє певним комерційним структурам, насамперед банкам, отримувати прибутки.

Основними продавцями капіталів є, страхові компанії (зі страхування життя) і пенсійні фонди, які стабільно акумулюють довготермінові грошові надходження від населення. Такої стабільності не мають комерційні банки, оскільки їх депозити формуються з ліквідних засобів підприємств і особистих заощаджень населення, а частину цих коштів вилучають ті ж суб'єкти.

Основні важелі цього ринку – попит, пропозиція, позичковий капітал та його ціна.

Розрізняють **корткотерміновий** (грошовий) і **довгостроковий** (ринку капіталів) **фінансовий ринок**. Грошовий ринок у свою чергу,

поділяється на **обліковий** (об'єктами купівлі-продажу є державні і комерційні векселі, короткотермінові цінні папери), **міжбанківський** (вільні гроші банки розміщують у формі міжбанківських депозитів на короткий термін). Довготерміновий фінансовий ринок поділяють на ринок довготермінового кредиту і ринок цінних паперів.

Ринок цінних паперів – це система відносин економічної власності між різними суб'єктами з приводу купівлі-продажу різних цінних паперів на первинному і вторинному ринках.

Розрізняють такі види цінних паперів:

- акції, облігації (підприємств і державних позик) та іпотечні облігації;
- купони до облігацій, векселі, чеки, депозитні сертифікати, варіанти (складські свідоцтва) та ін.

Суб'єктами цих відносин є підприємства різних форм власності, домашні господарства, комерційні банки, фінансово-кредитні організації, держава та ін.

Ринок цінних паперів складається з **первинного** (на якому відбувається емісія акцій, облігацій та похідних від них цінних паперів) та **вторинного** (де відбувається їх перепродаж на фондовій біржі).

Ринок інтелектуальної власності – це різні об'єкти інтелектуальної власності (патенти, ліцензії, проекти, “ноу-хау”, програми, наукові прогнози тощо). Це відносини, що виникають і розвиваються між людьми з приводу створення і привласнення названих об'єктів власності.

Важливу роль у формуванні ринку інтелектуальної власності відіграє **венчурний** (ризиковий капітал). Він безпосередньо інвестується в ідею, проект.

“Ноу-хау” – це сукупність технічних знань виробничого, комерційного та іншого досвіду, необхідного для виготовлення певного виробу, відтворення виробничого процесу тощо.

На валютному ринку здійснюють операції зовнішньої торгівлі, розрахунків, міграції капіталів та робочої сили, туризму.

Валютний ринок – це певна сукупність відносин економічної власності між суб'єктами цього ринку у процесі купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів шляхом здійснення основних видів валютних операцій (складання відповідних угод, визначення ринкового курсу) та привласнення доходів великими банками і компаніями, валютними біржами і спеціалізованими брокерськими фірмами.

Ринок інформації – певна сукупність відносин економічної власності між виробниками, посередниками та споживачами інформації у процесі купівлі-продажу різних видів інформаційних

послуг та привласнення прибутків через механізм цін.

Важливий елемент ринку інформації – є інформація про конкурентів. Збирання, обробку і передавання її у деяких країнах Заходу називають інформаційно-статистичною базою підвищення конкурентоспроможності.

Ринок нерухомості включає ринок землі та побудованих на ній житла, дачних будинків тощо.

Найважливішим елементом такого ринку є ринок землі або земельних ресурсів. Земля, як один із факторів виробництва, у більшості країн світу є товаром, а отже, об'єктом купівлі-продажу.

Щодо товару ринок нерухомості є сферою довготермінових капіталовкладень, може передаватись у спадщину, займає певний простір, на його ціну значною мірою впливає місце розташування.

Інфраструктура ринку

До складу інфраструктури входять галузі, які забезпечують розвиток матеріального виробництва (дороги, мости, порти, аеродроми, лінії електропередач тощо).

Сутність інфраструктури повніше розкривається у виконуваних нею функціях:

- постачання різних видів ресурсів (матеріальних, трудових, фінансових, інформаційних) між функціонуючими підприємствами та організаціями, виробниками і споживачами;

- купівля-продаж різних товарів;

- забезпечення інформацією учасників ринку;

- підвищення ефективності роботи суб'єктів ринкових відносин внаслідок їх спеціалізації та ін.

Основними елементами інфраструктури є різні види бірж, аукціони, ярмарки, банки, страхові компанії, інформаційні центри, рекламні агентства, торгові палати, консалтингові, аудиторські компанії та ін.

Фондова біржа – базова установа сучасної інфраструктури, в межах якої проходить купівля-продаж цінних паперів акціонерних компаній, облігацій державних позик, біржових місць, діяльності посередників, а також мобілізація коштів для довготермінових інвестицій.

Товарна біржа – високоорганізована економічна форма оптової торгівлі, в межах якої виникають і розвиваються відносини привласнення між учасниками (компаніями) торгівлі у процесі купівлі-продажу товарів за умов реального і ф'ючерсного товарообігу через механізм різних цін (купівельних і продажу), спекулятивних операцій, операцій страхування тощо.

Біржа робочої сили виражає відносини економічної власності у процесі збору та надання інформації про наявність вакансій, надання допомоги безробітним, фінансування додаткових робочих місць та надання інших послуг, сприяння підготовці та перепідготовці кадрів, регулювання зайнятості, продаж робочої сили.

Валютна біржа – це установа, в якій у процесі торгівлі іноземними валютами, підтримки центральним банком ринкового курсу національної валюти між учасниками виникають відносини економічної власності з приводу привласнення доходів, що виникають внаслідок коливання валютних курсів, курсової різниці, спекулятивних операцій на цьому ринку.

В Україні за 90-ті роки було створено 365 бірж, зокрема універсальних – 88, товарних і товарно-сировинних – 146, агропромислових – 22, фондових – 26, інших – 77.

Питання для самоконтролю

1. Що таке структура ринку?
2. Які є ринки?
3. Охарактеризувати ринок робочої сили.
4. Що виражає ринок засобів виробництва?
5. Що означає ринок предметів споживання?
6. Чим займається фінансовий ринок?
7. Дати визначення ринку цінних паперів.
8. Що включає в себе ринок нерухомості?
9. Що входить до складу інфраструктури ринку?

3. ПІДПРИЄМНИЦТВО В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

3.1. Підприємництво і підприємство

Типи і види підприємств

Державні підприємства – засновані на державній формі власності. Оскільки вона поділяється на загальнодержавну та комунальну, відповідно, розрізняють **загальнодержавні та комунальні підприємства**.

Колективні трудові – засновані на власності трудового колективу. Їх поділяють на **колективні трудові підприємства** (народні підприємства), **кооперативні, підприємства громадських організацій** тощо.

Приватнокапіталістичні – засновані на власності окремої особи (капіталіста), яка наймає робочу силу.

Колективні (або акціонерні) капіталістичні підприємства – засновані на власності декількох власників капіталу, які наймають робочу силу.

Індивідуальні (приватні) засновані на приватній трудовій власності фізичної особи та її особистій праці.

Сімейні – засновані на праці однієї сім'ї.

Спільні – (або змішані) – засновані на поєднанні різних форм власності, зокрема із залученням іноземного капіталу, майже 90% таких підприємств у розвинених країнах світу – підприємства з обмеженою відповідальністю.

Підприємництво: суть, функції, види, типи

Підприємництво – ініціативна, творча, пов'язана з ризиком, самостійна економічна діяльність суб'єкта господарювання, направлена на випуск продукції та одержання прибутку.

Підприємництвом також називають організаційно-господарське новаторство на основі використання різних можливостей для випуску нових або існуючих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту, реорганізації виробництва.

Підприємництво може реалізовуватися у промисловій, науковій, інформаційній, сервісній сфері тощо.

Підприємець – суб'єкт, який займається підприємницькою діяльністю, бере на себе ініціативу поєднання ресурсів землі, праці й капіталу в єдиний процес виробництва товару або послуги, сподіваючись отримати прибуток.

Функції підприємництва.

- Ресурсна – мобілізація матеріальних чинників, людських ресурсів та грошових нагромаджень.

- Організаційна – забезпечення поєднання чинників виробництва, визначення стратегії зростання прибутків та примноження власності.

- Творча, новаторська – постійний пошук та освоєння нових ринків, нових технологій і товарів, що має особливе значення за умов сучасної НТР і розвитку нецінової конкуренції.

Підприємництво – необмежене поле людської діяльності, зумовленої різними потребами.

Види підприємницької діяльності:

- виробниче підприємництво – здійснюється підприємцями, які виготовляють різну продукцію, виконують роботи (будівництво, ремонт), надають послуги, створюють духовні блага (навчання, живопис, музика);

- комерційні підприємництва, тобто товарно-грошові, торговельно-обмінні операції (купівля-продаж предметів споживання та засобів виробництва);

- посередницьке підприємництво – надання інформаційних, консультативних, маркетингових послуг. Агентами посередницьких фірм є брокери, маклери, дилери;

- фінансове підприємництво – різновид комерційного, особливостю якого є те, що об'єктом купівлі-продажу є специфічний товар – гроші, валюта, цінні папери;

- страхове підприємництво – особлива форма кредитно-фінансових відносин.

Підприємцем можна стати за будь-якої форми власності і навіть не маючи власності.

Є три типи підприємців:

- підприємець-власник;
- підприємець-фермер;
- підприємець-менеджер.

Фірма як суб'єкт ринкових відносин

Сучасне ринкове господарство відзначається різними ринковими формами підприємницької діяльності і відповідно типами фірм.

Термін “фірма” має подвійне значення. У вузькому розумінні *фірма* – це ім'я, під яким юридично повноправний підприємець веде свої справи. У широкому розумінні – основна господарська одиниця сучасної економіки ринкового типу.

Фірма (підприємництво) – це самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання прибутку.

У своєму складі фірма може мати кілька підприємств, установ, організацій та ін.

Виробничі підприємства, проектно-конструкторські бюро, контори збуту та інші служби функціонують як фірми або в їхньому складі. Підприємство може не бути юридичною особою, тоді відповідальність за його діяльність несе фірма, до якої воно належить.

Згідно з господарською діяльністю і специфікою операції виділяють фірми:

- промислові;
- торгові;
- спеціалізовані в галузях транспорту і зв'язку;
- страхові;
- банківські;
- фінансово-інвестиційні;
- науково-дослідні;
- інноваційні;
- фірми, які виконують найрізноманітніші послуги тощо.

Умови існування підприємництва та його становлення в Україні

Розвиток підприємництва в Україні гальмують дуже високі податки, корумпованість державних чиновників, рекет, недосконале і нестабільне законодавство, високі відсоткові ставки за кредит, захоплення значної частини ринку іноземними фірмами, низька платоспроможність населення та інші чинники.

Крім того, розвиток підприємництва в Україні гальмують недостатня сформованість таких умов:

- реального плюралізму форм власності;
- розвиненої інфраструктури підтримки підприємництва (консультаційних центрів з питань управління підприємствами, курсів і шкіл підготовки підприємців тощо);
- стабільної науково обґрунтованої економічної політики держави, зокрема політики підтримки підприємництва;
- раціональної економічної зовнішньоекономічної політики, зокрема продуманої політики протекціонізму, захист вітчизняного товаровиробника;
- ефективна та стабільна законодавча база щодо підприємництва та ін.

Питання для самоконтролю

1. Що таке підприємництво?
2. Назвати функції підприємництва.
3. Які види підприємств ви знаєте?
4. Назвати види підприємницької діяльності.
5. Охарактеризувати фірму як суб'єкт ринкових відносин.
6. Які умови існування підприємництва в Україні?

3.2. Капітал. Витрати виробництва і прибуток

Причини виникнення і суть капіталу

Поява капіталу зумовлена, по-перше, перетворенням феодальної власності на гальмо розвитку продуктивних сил, переростанням суперечностей між цими двома сторонами суспільного способу виробництва у конфлікт. По-друге, дією законів концентрації та централізації власності та ін.

Капітал, як і будь-яка економічна категорія, має свій речовий зміст і суспільну форму.

Капітал – не просто засоби виробництва, блага, гроші, а виробниче відношення, за якого знаряддя праці, певні матеріальні блага, є знаряддям привласнення частини чужої неоплаченої праці.

Капітал (за Марксом) – це не річ, а суспільне виробниче відношення, яке втілене в речі і надає їй специфічного суспільного характеру.

Реальний капітал – капітал, що використовується у процесі обороту промислового і грошового, обслуговує рух промислового капіталу.

Фіктивний капітал акціонерного товариства – це частка реального капіталу у формі акцій, облігацій, вартість яких зростає у процесі не безпосереднього виробництва, а особливого обігу.

Постійний капітал (“с”) – це витрати капіталіста на придбання засобів виробництва, які є незмінними і переносяться конкретною працею на новостворений продукт.

Постійний капітал бере участь у процесі праці своїм речовим змістом, є фактором виробництва, створення споживчих вартостей, але не бере участі в процесі збільшення вартостей, а отже, не створює додаткової вартості.

Інша частина витрат капіталіста, яку він авансує на придбання робочої сили і яка змінює свою вартість у процесі виробництва – це **змінний капітал** (“V”). Він збільшує початкову вартість, тобто не тільки відтворює власний еквівалент, який отримує працівник у формі заробітної плати, а й створює надлишок вартості – **додаткову вартість**.

Витрати виробництва

Виробничою функцією фірми є створення економічних благ – товарів, послуг. Виробництво товарів та послуг є процесом використання людської праці у двох формах – живої праці та праці уречевленої в засобах виробництва, а також використання природних факторів.

Витрати виробництва – це витрати різних видів економічних ресурсів, безпосередньо пов'язаних з виробництвом економічних благ (сировина, праця, основні засоби, послуги, фінансові ресурси).

Якщо C – витрати постійного капіталу (витрати уречевленої праці);

V – витрати необхідної праці (витрати живої праці);

m – витрати додаткової праці.

Витрати уречевленої та живої праці утворюють (W) виробленого товару $W = C + (V + m)$, яка засвідчує, скільки праці коштує суспільству виробництво товару.

Але вартість виробництва товару є лише частиною загальної вартості, а саме $(c + v)$, тобто витрат капіталу (K) на засоби виробництва і найману робочу силу

$$K = (C + V)$$

Отже, слід відрізнити суспільні витрати виробництва $(c + v + m)$ і витрати фірм $(c + v)$.

Витрати виробництва є однією з найважливіших категорій теоретичної економіки. Вони впливають не тільки на розмір прибутку підприємства, а й на розширення виробництва, і на можливість роботи фірми на ринку взагалі.

Розрізняють витрати виробництва пов'язані із створенням товарів, а витрати обігу, пов'язані з їх реалізацією (купівлю-продажем).

Витрати обігу чисті та додаткові поділяються на:

Чисті витрати – це витрати на купівлю-продаж, заробітну плату продавців і касирів, маркетинг, утримання торгових підприємств, консультації, рекламу, касові операції тощо.

Додаткові витрати стосуються зберігання, трансформування, сортування, розфасовки тощо. Такі витрати збільшують вартість товару.

Основні види витрат виробництва фірми:

- постійні;
- змінні;
- валові;
- середні;
- граничні;
- альтернативні.

Сучасні західні концепції класифікують витрати виробництва, беручи до уваги залежність або незалежність їх від обсягу виробництва.

Постійні витрати (FC) – це витрати, величина яких не змінюється залежно від зміни обсягу випуску продукції і які фірма повинна сплачувати навіть тоді, коли вона нічого не виготовляє. До них належать грошові витрати на експлуатацію будівель, споруд і обладна-

ння, орендна плата, виплата відсотків за кредитом, заробітна плата апарату управління, витрати на охорону.

Змінні витрати (VC) – це витрати, величина яких змінюється залежно від зміни обсягу виробництва.

Валові – (загальні) витрати (TC) є сумою постійних і змінних витрат за кожного конкретного обсягу виробництва

$$TC = FC + VC$$

Нерівномірна зміна валових витрат веде до того, що зі зростанням обсягів виробництва змінюються витрати на одиницю продукції, тобто середні валові витрати (ATC), які дорівнюють загальним витратам (TC) поділеним на обсяг виробництва (Q) товарів ($ATC = TC / Q$).

Цей вид витрат має особливе значення для розуміння ринкової стратегії фірми, оскільки дає змогу з'ясувати – за якого обсягу виробництва витрати на одиницю продукції будуть мінімальними.

Порівняння середніх витрат фірми з рівнем ціни є достатньою підставою для оцінки становища фірми на ринку.

Показники середніх витрат не дають інформації про оптимальний обсяг виробництва, за якого фірма досягає не просто прибутковості, а максимізує загальну масу отриманого прибутку. У зв'язку з цим значення має концепція граничних витрат (MC), тобто додаткових витрат, пов'язаних із виробництвом додаткової одиниці продукції найдешевшим способом.

Граничні витрати **дорівнюють** приросту змінних витрат і не залежать від постійних, оскільки постійні існують незалежно від виготовлення додаткової одиниці продукції.

Альтернативні витрати – це вигода, втрачена внаслідок невикористання економічного ресурсу в найбільш дохідній із всіх можливих сфер і галузей господарювання.

Прибуток і дохід фірми

Складові фінансових результатів фірми – категорії “дохід”, “дохідність”, “прибуток”, “норма прибутку” – є одночасно і найважливішими показниками, і джерелами існування та розвитку підприємства.

Категорія “дохід” досить поширена як на макро- так і мікроекономічних рівнях, її зміст не є однозначним. На рівні фірми вона означає загальну виручку підприємства від усіх видів господарської діяльності та господарських операцій до виплати податкових платежів,

які входять у ціну продукції, акцизних, митних зборів.

Відповідно до видів витрат фірми дохід постає у конкретних формах: граничний, сукупний, середній.

Граничний дохід – величина, на яку змінюється загальний дохід фірми за реалізації однієї одиниці продукції

$$MR = \Delta TP / \Delta Q,$$

де MR – граничний дохід;

ΔTP – приріст загального доходу;

ΔQ – приріст виробничого продукту.

Сукупний дохід – результат виробничо-господарської діяльності, розрахований як різниця між вартістю реалізованої продукції та послуг і загальними виробничими витратами.

Розмір сукупного доходу залежить від рівня цін.

Середній дохід – характеризує рівень дохідності однієї одиниці продукції і дорівнює ціні товару

$$AR = TR / Q = P,$$

де AR – середній дохід;

TR – загальний дохід;

Q – кількість виробленої продукції;

P – ціна.

Прибуток – це різниця між доходом (виручкою) від господарської діяльності та сумою витрат на цю діяльність.

Прибуток виконує певні функції:

- оцінювальна – характеризує ефект господарської діяльності;
- розподільча – її зміст полягає в тому, що прибуток використовується як інструмент розподілу чистого доходу суспільства;
- стимулююча – виявляється в тому, що прибуток є джерелом формування різних фондів стимулювання (виплата дивідендів).

Прибуток як економічний показник поєднує економічні інтереси:

держави (частина прибутку, яка виплачується у вигляді податків);

фірми (прибуток, який залишається в її розпорядженні і використовується для розвитку та інших потреб);

працівників фірми (прибуток спрямований на матеріальне заохочення);

інвесторів (пайовики, акціонери), зацікавлені в прибутку як нормі доходу на вкладений капітал (відсотки).

Види прибутків:

бухгалтерський (рахунковий) – частина загального доходу

фірми, яка залишається в її розпорядженні після відшкодування витрат усіх чинників виробництва, крім прихованих;

нормальний прибуток – винагорода за виконання підприємницьких функцій;

економічний прибуток – різниця між загальним доходом і витратами зокрема наявними і прихованими;

Кругообіг капіталу та оборот капіталу. Основний та оборотний капітал

Кругообіг капіталу – це рух капіталу у сфері виробництва та обігу, у процесі якого він послідовно набуває грошової, продуктивної і товарної форм і повертається до свого вихідного пункту.

Оборот капіталу – це процес постійного відновлення на розширеній основі (розширеного відтворення) капіталістичної власності внаслідок постійних кругообігів капіталу, що базується на експлуатації зростаючої кількості та якості найманих працівників.

На викуплених трудовими колективами підприємствах здійснюється оборот не капіталу, а народних фондів.

Оскільки час обороту капіталу визначається як сума часу, протягом якого весь авансовий капітал повертається до капіталістичного у грошовій формі, то **оборот капіталу** не збігається з **кругообігом**. Після одного кругообігу до капіталіста повертається лише частка авансового капіталу.

Основний капітал – це частина продуктивного капіталу, що повністю бере участь у процесі виробництва, а отже, служить знаряддям привласнення чужої праці (це будівлі і споруди, верстати, машини, устаткування, транспортні засоби, передавальні пристрої, багаторічні насадження, худоба).

Оборотний капітал – це частина продуктивного капіталу, що повністю бере участь у процесі виробництва, а частина його (робоча сила) у створенні вартості та додаткової вартості, витрачається за один виробничий цикл і вартість якого при цьому повністю переноситься на новостворений товар і після його реалізації повертається до капіталіста у грошовій формі (сировина, паливо, енергія, куповані напівфабрикати, тара, запасні частини для поточного ремонту основних фондів, витрати на освоєння нової продукції, напівфабрикати власного виробництва тощо, які повністю споживаються в одному виробничому циклі і втрачають або змінюють при цьому свою натурально-речову форму і повністю переносять свою вартість на новостворений продукт).

До оборотного капіталу належить також вартість робочої сили.

Та частина капіталу підприємства, яка перебуває у грошовій і товарній формі є капіталом обсягу.

Оборотний капітал та капітал обігу – це **оборотні засоби капіталу**.

Зношування основних фондів.

Фізичне (або матеріальне) **зношування** – це поступова втрата основним капіталом своєї споживчої вартості, а водночас і вартості, яка переноситься на вартість створеного товару.

Головним чинником фізичного зношування капіталу є тривалість і інтенсивність його використання, якість, вплив атмосферних умов та ін. Основний капітал в Україні зношений $\approx$ на 70%.

Моральне зношення основного капіталу – це втрата основним капіталом частини своєї вартості незалежно від ступеня втрати ним своєї споживчої вартості. Таке зношування відбувається внаслідок появи дешевих або досконаліших засобів праці. В Україні морально зношені основні фонди на 95%.

Амортизація – це процес перенесення основного капіталу на готовий товар у міру фізичного та морального зношування.

Щоб своєчасно замінити зношені основні виробничі фонди, на підприємствах створюють амортизаційний фонди, до яких перераховують відповідні кошти. Частка річних амортизаційних відрахувань підприємства щодо величини початкової вартості об'єкта є нормою амортизації.

Щоб зменшити втрати від морального зношування, підприємці вводять багатозмінну роботу машин і устаткування, збільшують тривалість робочого дня, встановлюють високі норми амортизаційних відрахувань.

Питання для самоконтролю

1. Що таке капітал і які причини його виникнення?
2. Охарактеризувати основні види витрат виробництва.
3. Пояснити різницю між прибутком і доходом фірми.
4. У чому суть кругообігу капіталу і обороту капіталу.
5. У чому полягає і зношування основних фондів?

4. СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ

4.1. Форми суспільного продукту в процесі відтворення

Суть суспільного продукту і його форми

Процес суспільного виробництва відбувається у сфері матеріального і нематеріального виробництва. Його **результатом** є *суспільний* або *національний продукт*.

Поняття “національний продукт” логічніше вживати, коли йдеться про результативність національної економічної системи (або національного господарства).

Поняття “суспільний продукт” вживати при оцінюванні результатів суспільного виробництва.

Суспільний продукт – це сукупність матеріальних і нематеріальних благ, створених у межах національної економіки.

При створенні цих благ між різними категоріями працівників і власниками умов виробництва виникають економічні відносини, насамперед відносини економічної власності.

При створенні суспільного продукту виникають відносини економічної власності двох видів:

1. Відносини працівників до природи.
2. Відносини між людьми у сфері безпосереднього виробництва.

Суть валового внутрішнього продукту (ВВП)

Валовий внутрішній продукт характеризує кінцевий результат функціонування і розвитку економіки або виробничої діяльності суб'єктів у сфері матеріального і нематеріального виробництва, вимірюється вартістю товарів і послуг, виготовленими цими суб'єктами для кінцевого результату.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це готова продукція або сукупність вартостей усіх товарів і послуг створених всіма виробниками-резидентами.

Комплектуючі вироби, пальне, сировина, електроенергія включаються до складу ВВП лише тоді, коли їх експортують, а отже, повністю завершено цикл їх обробки у даній країні.

Основні способи обчислення ВВП:

- за витратами;
- за доходами;
- через виробництво.

1. При підрахунку за витратами до ВВП входять товари і послуги, придбані такими суб'єктами, як окремі індивіди, підприємства, держава.

З боку об'єктів ВВП у даному випадку складається з:

- витрат на споживання (товари і послуги, за винятком витрат населення на придбання житла, які включаються в інвестиції);
- витрат на валові інвестиції (тобто витрат на відновлення і збільшення основних фондів, на придбання предметів праці та їх запасів, а також на житлове будівництво);
- державних закупівель товарів і послуг центральними та місцевими органами влади (проте сюди не включаються виплати відсотків з державного боргу і трансферні платежі);
- чистого експорту.

2. При підрахунку за доходами до ВВП входять:

- заробітна плата та премії найманих працівників, а також внески підприємців на соціальне страхування, до пенсійних фондів та інших виплат;
- амортизаційні відрахування від зношування основного капіталу;
- доходи від власності, зокрема від капіталу (прибуток, відсоток, рента, дивіденди);
- непрямі податки на підприємців (акцизи, податки на майно, митні збори тощо).

3. Підрахунок обсягів ВВП через виробництво здійснюється шляхом підсумовування доданих вартостей вкладу кожного підприємця у створення ВВП.

Додана вартість означає новостворену вартість, до якої додається амортизація і визначається як різниця між виручкою від реалізації товарів і витратами на засоби виробництва (речові фактори виробництва).

До ВВП не зараховують частину продукції, яку виробляють і споживають домашні господарства.

Важливими недоліками обчислення ВВП є те, що у ньому не враховується тіньова економіка, вплив результатів економічного відтворення на стан довкілля.

Якщо ВВП оцінюється за діючими (поточними) цінами, він називається – **номінальним ВВП**, якщо за базовими (незмінними) цінами – це **реальний ВВП**.

Співвідношення між номінальним і реальним ВВП утворює ще один статистичний показник – **дефлятор ВВП**.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{\text{номінальний ВВП}}{\text{реальний ВВП}}$$

Різниця між **ВВП** і **ВНП** (валовий національний продукт): при обчисленні ВВП враховують лише продукт виготовлений всередині країни і не враховують продукт створений закордонними філіалами та відділеннями національних фірм.

Тому можна стверджувати, що ВНП відрізняється від ВВП на сальдо платіжного балансу. ВНП може бути більшим, якщо сальдо платіжного балансу негативне.

Різниця між ВНП і ВВП незначна (не більше $\pm 1\%$) і зумовлена розходженням між величиною доходів, що надійшли від закордонного виробника країни з одного боку, і доходами, отриманими зарубіжними інвесторами у цій країні (тобто за допомогою іноземного капіталу) – з другого.

Якщо **ВНП зменшити на суму амортизаційних відрахувань** (амортизацію в системі національних рахунків називають *споживанням основного капіталу*), то отримаємо показник **чистого національного продукту (ЧНП)**.

Якщо від ЧНП відрахувати непрямі податки, які виплачують підприємці (тобто ПДВ або податок з обороту, митні збори), то отримаємо показник **національного доходу (НД)**.

Таким чином, $\text{ВНП} - \text{амортизація} = \text{ЧНП}$,

$\text{ЧНП} - \text{непрямі податки на підприємців} = \text{НД}$

Розрізняють **вироблений НД**, який збігається з новоствореною вартістю і **використаний НД**, менший за попередній показник на величину втрат (від стихійного лиха, при зберіганні) і негативного зовнішньоторговельного сальдо.

Крім цього НД поділяють на **фонд споживання** (використовується для задоволення матеріальних і духовних потреб та нагромадження) і **фонд заміщення** (спрямовується на відновлення зношених засобів виробництва).

Суть і види економічного відтворення

Відтворення – постійно відтворювальний процес виробництва. Це відтворення продуктивних сил і виробничих відносин.

Просте відтворення – це процес функціонування даних відносин, а з кількісного боку – відтворення економічної власності (засобів виробництва, предметів споживання тощо) у попередніх розмірах.

Просте відтворення – це коли весь обсяг цього продукту йде на

споживання. Це було типовим для докапіталістичних економічних систем. За сучасних умов воно поширене серед найбідніших країн.

Розширене відтворення означає:

- виробництво зростаючих обсягів товарів і послуг кращої якості;
- процес розвитку капіталістичної власності, тобто розширення меж існуючих типів і форм власності та появу нових;
- відтворення капіталістичної власності (засобів виробництва, грошового капіталу тощо) в розширених масштабах;
- збільшення кількості найманих працівників;
- використання частини додаткового продукту у формі додаткової вартості на розширене відтворення.

Національне багатство, його суть і структура

Найважливішими **складовими національного багатства** є:

- створені і накопичені у країні виробничі фонди, які у свою чергу поділяються на основні і оборотні;
- основні невиробничі фонди (тобто фонди соціальної сфери – школи, лікарні, житлові будівлі, культурно-освітні і спортивні заклади;
- домашнє майно населення: будинки, товари тривалого використання, одяг тощо;
- товарні запаси народного господарства (запаси готової продукції на складах, резервні запаси).

До нематеріальних форм національного багатства належать: накопичений виробничий досвід людей, їх здібності, творчі обдарування, культурні цінності.

Розподіл національного багатства в суспільстві залежить від форми власності на засоби виробництва усієї системи економічних відносин, рівня розвитку продуктивних сил, соціальної структури політичної влади та інших чинників.

У капіталістичному світі близько 5% населення контролює 90% власності в державі. У кінці 90-х рр. XX ст. загальне багатство 225 найбагатших людей світу становило понад 1 трлн дол., або річний дохід 2, 8 млрд осіб.

У кінці 90-х рр. в Україні нерівномірність розподілу національного багатства значно зросла. У кінці 1998 р. 0,003% населення України мало щомісячний дохід в сумі понад 20 тис. дол. США, а понад 80% населення проживало за межею бідності.

Питання для самоконтролю

1. Що таке ВВП?
2. Охарактеризувати основні способи обчислення ВВП.
3. Пояснити різницю між ВВП і ВВП.
4. В чому полягає суть економічного відтворення?
5. Охарактеризувати види економічного відтворення.
6. Назвати основні складові національного багатства.

4.2. Економічне зростання і його чинники. Економічні цикли

Економічне зростання: суть і типи

Економічне зростання означає процес кількісно-якісних зрушень у межах технологічного способу виробництва, виражається у збільшенні обсягів суспільного виробництва.

Відмінності між економічним зростанням і економічним розвитком полягають у тому, що економічний розвиток відображає незворотні зміни технологічного способу виробництва, а економічне зростання може перериватись економічним спадом.

Типи економічного зростання:

1. Екстенсивний.
2. Інтенсивний.

За екстенсивного типу економічне зростання досягається, внаслідок кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед, факторів виробництва.

Основні фактори екстенсивного типу:

- збільшення обсягу інвестицій за збереження існуючого рівня технології;
- збільшення кількості працівників;
- зростання обсягів оборотних фондів (сировини, матеріалів).

За інтенсивного типу економічне зростання, збільшення масштабів випуску продукції досягається внаслідок якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил, насамперед, речових і особистих факторів виробництва.

Основними факторами інтенсивного типу є:

- впровадження нової техніки і технології на основі передових досягнень науково-технічного прогресу, основою яких є процес інвестування виробництва;
- підвищення загальноосвітнього і професійного рівня працівників;
- розвиток підприємницьких здібностей;

- випереджаючий розвиток інформаційної сфери, інформатизація господарської діяльності.

У процесі розширеного відтворення відбувається поєднання інтенсивних і екстенсивних чинників економічного зростання. Тому розрізняють переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип такого зростання

Конкретними показниками економічного зростання є покращення якості наявних товарів і послуг, підвищення конкурентоспроможності їх на світових ринках, освоєння нових технологій.

Продуктивність праці – це виробництво певного обсягу продукції за одиницю часу.

Якість економічного зростання виражається у покращенні життєвого рівня більшості населення, умов праці, зростанні загального розвитку населення.

Нагромадження капіталу і форми нагромадження

Нагромадження капіталу – це процес перетворення додаткової вартості на капітал (зокрема – на різні типи та форми капіталу капіталістичної власності).

Наприклад, у межах акціонерної форми власності нагромадження капіталу здійснюється значною мірою шляхом випуску акцій і облігацій та їх розміщення на ринку капіталу.

Форми нагромадження капіталу:

- концентрація капіталу;
- централізація капіталу.

Нагромадження капіталу ділиться на нагромадження продуктивного капіталу і грошового капіталу.

У процесі нагромадження продуктивного капіталу виділяють валові та реальні інвестиції.

Споживання, заощадження і інвестиції

Заключною фазою суспільного відтворення є споживання.

Виділяють виробниче і невиробниче споживання.

Виробниче споживання здійснюється у безпосередньому процесі виробництва і означає використання засобів виробництва і робочої сили, внаслідок чого відбувається задоволення виробничих потреб і створюються матеріальні блага.

Невиробниче споживання відбувається за межами виробництва і служить для задоволення невиробничих потреб, при цьому відбу-

вається остаточне споживання. Прикладом невикористаного споживання є процес задоволення потреб населення, використання будівель, споруд, канцелярських товарів та ін.

Залежно від суб'єктів споживання поділяють на **особисте** (задоволення потреб в їжі, одязі, житлі) і **суспільне** (здійснюється із суспільних фондів споживання).

Споживання населення є одним із найважливіших чинників розвитку економіки.

Частина отриманого особою, сім'єю, населенням грошового доходу, яка не йде на споживання, є **заощадженнями**.

Заощадження скорочують обсяг споживання товарів і послуг. Заощадження тісно пов'язані з виконуваною грішми функцією нагромадження. Виділяють також вимушені заощадження за умов незбалансованого співвідношення між попитом і пропозицією.

Частина заощаджень йде на інвестиції.

Інвестиції – це вкладення у розвиток продуктивних сил підприємства, а на макрорівні – у розвиток продуктивних сил суспільства.

На мікрорівні інвестиції у розвиток економічної власності – це витрати на управління власністю, на випуск акцій, виплати дивідендів, на перехід від однієї форми власності (наприклад, приватної) до іншої (наприклад, акціонерного товариства) та ін.

На макрорівні – це вкладення у розвиток економічної системи.

Інвестиції при капіталізмі – це вкладення у розвиток капіталістичних виробничих відносин на основі постійного вдосконалення системи продуктивних сил.

Валові інвестиції включають всю суму витрат, що йдуть на заміщення зношених виробничих фондів і приріст капіталовкладень у поточному році (зокрема товарно-матеріальні запаси, житлове будівництво).

Реальні інвестиції – це вкладення в засоби виробництва, розвиток науки, інформації та інших елементів продуктивних сил.

Якщо від валових інвестицій відрахувати суму амортизації основного капіталу, то отримаємо **чисті інвестиції**, які йдуть лише на розширення основного капіталу.

Економічні цикли, кризи та їх причини

Системний науковий аналіз економічного циклу і насамперед, кризи (як основного його елементу) зробив К. Маркс.

Економічний цикл – це рух виробництва від початку попередньої до початку наступної кризи, це період від часу припинення збільшення обсягів капіталістичної власності і навіть

часткового її руйнування, наступного зростання цієї власності і до періоду нового припинення такого зростання.

Від часу першої економічної кризи 1825 р. минуло 22 цикли.

Кожний цикл складається з таких основних фаз:

- криза;
- депресія;
- поживавлення;
- піднесення.

Головною з цих фаз є криза, тому з'ясування причин її виникнення розкриває найважливішу причину циклічності економіки. Важливою є економічна суперечність між суспільним характером виробництва і приватною капіталістичною формою привласнення його результатів.

Криза – це головна фаза економічного циклу, що супроводжується різким скороченням обсягів виробництва, зростанням безробіття, накопиченням товарів у сфері торгівлі та ін.

Депресія – застій у розвитку народного господарства (зв'язок депресії з кризою полягає у відновленні основного капіталу, але вже на новому вищому технологічному рівні. Тому в наступному циклі економіка досягає більшого піднесення).

Поживавлення – зростання виробництва в обсягах, які були досягненні перед кризою.

Вперше після початку кризового спаду зростає попит на засоби виробництва, на робочу силу, відновлюється економічне зростання, збільшується прибуток і заробітна плата. Під час поживавлення відновлюється докризовий рівень економічного розвитку.

Піднесення – швидке зростання виробництва, яке супроводжується скороченням безробіття, розширенням обсягів кредиту та ін.

Воно характеризується тим, що економіка виходить на рівень, який перевищує попередні рівні. Але саме в цей найсприятливіший для економіки період в її надрах зріють передумови майбутнього спаду.

Антициклічне регулювання економіки – свідомі і цілеспрямовані дії держави, а частково могутніх корпорацій, спрямовані на промисловий цикл з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації і темпів економічного зростання.

Основні причини економічної кризи в Україні та особливості розвитку її економіки

За період існування СРСР криз в Україні не було. На початку 90-х років Україна, згідно з оцінками західних експертів, була най-

більш підготовлена до реформи серед країн СНД.

Комплекс причин цієї кризи можна поділити на три групи

Перша – опосередковано успадковані від СРСР:

- майже повне одержавлення економіки, власності, за якою 92% всіх засобів виробництва перебували у руках держави;
- наявність глибоких диспропорцій в економіці;
- зосередження більшості власності розміщеної в Україні в руках загальносоюзних міністерств і відомств (тому на її території зосереджувалася надмірна кількість шкідливих виробництв);
- відчуження трудящих від засобів виробництва і результатів праці;
- мілітаризація економіки – на військові цілі витрачалося до 35% ВВП;
- політика пограбування села.

Друга – спричинені недостатньою продуманістю та непослідовністю економічних реформ:

- розрив господарських зв'язків, зокрема раціональних, із країнами колишнього СРСР, насамперед з Росією, що призвело до втрати Україною значної кількості традиційних ринків збуту;
 - відсутність науково обґрунтованої стратегії трансформації командно-адміністративної системи в більш розвинену і досконалу економічну систему;
 - різкий злам державного управління економікою і запровадження ринкових відносин;
 - шокова лібералізація цін і ліквідація трудових заощаджень, що звела до мінімуму заощадження, підірвала купівельну спроможність більшості населення;
 - придушення національного виробника, майже повна втрата внутрішнього ринку;
 - тіньовий характер роздержавлення і приватизації;
 - масовий відтік капіталу за кордон;
 - нема належного інвестиційного клімату в Україні;
 - значне зростання управлінського апарату;
 - значні витрати на відшкодування збитків від Чорнобильської катастрофи, які з 1991 по 1999 рік оцінюються у 5 млрд дол.
- Внаслідок названих чинників тіньова економіка досягла майже 60% сукупної господарської діяльності.

Третя – причини, зумовлені необхідністю трансформації існуючої в Україні економічної системи в іншу.

Зумовлена самим процесом трансформації адміністративно-командної економіки у ще більш недосконалу соціально-економічну систему – капіталізм типу XIX ст., але з мінімальним соціальним захистом населення.

У 2000–2002 рр. в Україні почалось економічне піднесення. Але водночас за цей час зросли рівень злиденності та рівень бідності.

Питання для самоконтролю

1. Яка різниця між економічним зростанням і економічним розвитком?
2. Охарактеризувати типи економічного зростання.
3. Що таке нагромадження капіталу?
4. Що таке заощадження і інвестиції?
5. Дати характеристику економічному циклу.
6. Що таке криза?
7. У чому полягає антициклічне регулювання економіки?
8. Назвати основні причини економічної кризи в Україні.

4.3. Державне регулювання національної економіки

Суть держави та її еволюція

Держава виникла у процесі розпаду первіснообщинного ладу та появи рабовласницького ладу.

Вона була необхідною, насамперед, для того, щоб зламати опір знедоленого класу, мати можливість постійно його експлуатувати, захищати приватну власність. Для цього потрібен був спеціальний орган насильства, уособлення якого стала армія, чиновницький апарат, суди, тюрми тощо.

Найбільшого розвитку рабовласницька держава набула у стародавній Греції і Стародавньому Римі.

Суть держави, її роль у житті суспільства розкривається у її функціях.

Наприклад, у країнах Стародавнього Сходу держава виконувала такі економічні функції, як будівництво іригаційних споруд, прокладання доріг, запровадження єдиного грошового обігу.

За часів становлення і розвитку капіталістичного способу виробництва роль держави, зокрема економічна, значно розширюється. Вона сприяє первісному нагромадженню капіталу. Важливими економічними завданнями держави у цей період стають збереження конкуренції, обме-

ження іноземного впливу на місцеву промисловість, утримання пошти, портів, транспорту, організація географічних досліджень.

Від часу переростання продуктивними силами меж монополістичної власності починається *процес одержавлення капіталістичної економіки* або процес все більшого одержавлення системи продуктивних сил і відносин економічної власності, тому держава перестає бути лише елементом надбудови і стає невід'ємним елементом базису.

Новою функцією держави стає функція відтворення сукупного капіталу, тобто розвиток усієї економічної системи. Іншими словами, *без широкомасштабного втручання держави в економіку у всіх сферах суспільного відтворення економічна система капіталізму не могла б існувати.*

Держава – це загальнонаціональний економічний суб'єкт, що зосереджує у своїх руках економічну владу і значну частку власності на продуктивні сили, з приводу привласнення яких (влади і власності) виникає певна система відносин економічної власності та управління нею у всіх сферах суспільного відтворення в інтересах економічно пануючого класу.

Основною функцією держави є забезпечення умов розвитку приватної та колективної і передусім монополістичної власності шляхом вирішення або послаблення тих суперечностей, які відбулися в межах ринкової системи.

Друга – це створення умов для розширеного відтворення державної власності.

Третя – впливає з двох попередніх і полягає у розширеному відтворенні цілісної економічної системи шляхом поєднання недержавних і державних типів власності.

Четверта економічна – це забезпечення поступового входження національної економічної системи у світову економіку, у глобальний економічний простір.

П'ята економічна – це створення суспільних благ і послуг.

Форми державного регулювання

Методи планування:

- ***економічне регулювання:***

а) **пряме** (за допомогою державних закупівель товарів і послуг, державного цільового фінансування тощо);

б) **непряме** (за допомогою антициклічної, інвестиційної та інших форм політики);

• **правове регулювання** здійснюють внаслідок прийняття та вдосконалення правової бази (відповідного комплексу юридичних законів та поправок до них);

• **адміністративне регулювання** передбачає використання заходів заборони (заборона будівництва підприємства на певних територіях), дозволу (дозволу займатися туристичним бізнесом) і примусу (примусове закриття).

За допомогою адміністративних заходів проводять грошові реформи та ін.

Планування на макрорівні є формою управління народним господарством, а отже формою державного регулювання економіки, що передбачає визначення цілей, розробку планів та їх реалізацію на основі наукового передбачення.

Планування на мікрорівні передбачає складання бізнес-планів, короткотермінових оперативних програм та завдань.

Директивне планування здійснювалось у СРСР і означало централізоване доведення обов'язкових завдань до підприємств (що і скільки виробляти, за якою ціною продавати та ін.), що сковувало їх ініціативу, призводило до зростання затратного характеру економіки, зниження ефективності виробництва тощо.

Індикативне (тобто рекомендаційне) планування передбачає встановлення державою основних макроекономічних показників, системи економічних стимулів та прямих і опосередкованих важелів, які, орієнтують суб'єктів господарювання на виконання планів, а також забезпечення їх необхідною інформацією. (Франція, Нідерланди у 60 роки).

Стратегічне планування стосується, передусім, стратегії поведінки на ринку і спрямоване на виживання національної економіки за будь-яких умов шляхом управління змінами, проведення наважливіших заходів.

Програмування національної економіки означає комплексний аналіз її стану, виявлення найважливіших проблем, які не можуть бути вирішені за допомогою ринкових важелів, а отже розробку та реалізацію окремих стратегічних програм.

Основною програмування є структурне регулювання економіки, яке є вищою формою економічного регулювання на національному рівні, має системний характер і базується на виконанні довго- (10–20 років), середньо- (4–5 років) і короткотермінових програм.

Планування та програмування економіки тісно пов'язані з її **прогнозуванням**, тобто науковим передбаченням тенденцій розвитку економіки на перспективу таких показників, як темпи економічного

зростання, тенденції розвитку науки і техніки.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин між економічними суб'єктами з приводу привласнення різних видів фінансових ресурсів та взаємодії між ними у сферах суспільного відтворення.

Відносини економічної власності в межах фінансової системи втілюються на практиці завдяки таким організаційним заходам, як складання та використання бюджету, різних платежів до бюджету та ін.

Основними ланками фінансової системи є державні (центральні) фінанси, фінанси місцевих органів влади, державних підприємств і спеціальних фондів.

Фінансова політика – це форма економічної політики, що передбачає сукупність заходів держави щодо мобілізації фінансових ресурсів для виконання покладених на неї функцій.

Загалом формування державних бюджетів через механізм податків і здійснення на цій основі державних витрат є найважливішим інструментом **фіскальної політики** (або податково-бюджетної).

Найважливішими цілями фіскальної політики є стабілізація темпів економічного зростання, зменшення амплітуди коливань економічного циклу, недопущення високих темпів інфляції.

Серед цих важелів звучну роль відіграє проведення реформ в оподаткуванні підприємств різних секторів економіки. Використання податків як засобу регулювання економіки здійснюється через зниження податкових ставок або їх тимчасового скасування на частину прибутків, що спрямовують на інвестиції, створення робочих місць, прискорення розвитку окремих галузей, регіонів, охорону навколишнього середовища та ін.

Грошово-кредитне регулювання – це сукупність форм, методів державного впливу на грошово-кредитну сферу.

Основними напрямками такого регулювання є:

- управління державним боргом;
- регулювання банківської ліквідності;
- регулювання обсягу кредитних операцій, грошової емісії, ризику і ліквідності.

У свою чергу регулювання банківської ліквідності здійснюється різними методами.

Перший напрям – центральні банки розвинених країн світу регламентують співвідношення між резервними активами і депозитами, між позиками і депозитами та ін.; крім того, банки Англії, наприклад, зобов'язані вносити частину акумульованих засобів на спеціальний рахунок у центральний банк. За цим рахунком вони отримують відсоток,

який дорівнює середній ставці за казначейські векселі на останніх торгах.

Другий напрям – управління державним боргом – здійснюється через купівлю або продаж державних зобов’язань з метою стабілізації їх цін, зміни ціни облігацій та умов їх продажу тощо. *Державний борг погашається за рахунок викупу державних цінних паперів коштами бюджету.*

Третій напрям грошово-кредитного регулювання – **регулювання обсягу кредитних операцій і грошової емісії.**

Здійснюється політика обмеження обсягу кредитів і скорочення грошової емісії (так звана політика рестрикції). За умов погіршення економічної кон’юнктури центральний банк здійснює політику на збільшення банківських позик грошової емісії (політика кредитної експансії).

Становлення механізму господарювання в Україні та шляхи його удосконалення

Після розпаду СРСР в Україні було зруйновано державне управління і запроваджувались ринкові відносини взірця XIX ст.

Негативність такого підходу полягала в тому, що злам державного управління відбувався за умов абсолютного переважання державної власності на засоби виробництва, фінансово-кредитні інститути та інші об’єкти.

Замість складання п’ятирічних планів розвитку економіки в 1993 р. було запроваджено **індикативне планування**.

Важливою складовою індикативного планування є бюджетне планування, в якому визначаються ресурси (витрати бюджету) на вирішення певних соціальних, науково-технічних та деяких інших програм. З 1995 р. індикативне планування в Україні спрямовується на вирішення програм економічного та соціального розвитку і такі програми розробляються щорічно. Крім того був прийнятий план (державний план) науково-технічного розвитку країни на 1999–2005 рр.

Значно гальмує процес формування ефективного господарювання в Україні її фіскальна політика, основним елементом якої є податки.

Податки вилучають у підприємств до 80% отримуваних підприємствами доходів, хоча податок на прибутки становить лише 30%.

Для грошово-кредитної політики з часу впровадження гривні був властивий низький рівень монетизації економіки (так званий “грошовий голод”), недосконала структура грошової маси, високий ступінь доларизації економіки. Майже половина грошової маси знаходилась у тіньовому обігу.

Ознакою нераціональної грошово-кредитної політики є кредиторська заборгованість у незначних обсягах кредитування провідних галузей економіки.

Першочерговими кроками щодо реформування грошово-кредитної політики в Україні є необхідність її тісного взаємозв'язку із структурною політикою та реформуванням власності, створення нових державних банків або часткова націоналізація існуючих для посилення ролі держави у фінансово-кредитній сфері, послаблення процесу доларизації економіки, істотне зменшення грошової маси у тіньовій економіці, залучення у кредитно-грошову сферу заощаджень населення тощо.

Питання для самоконтролю

1. Назвати економічні функції держави.
2. Які є форми державного регулювання?
3. Охарактеризувати основні методи державного регулювання економіки.
4. Як проходило становлення механізму господарювання в Україні?

5. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

5. 1. Світове господарство. Форми міжнародних економічних відносин

На початку третього тисячоліття на нашій планеті з чисельністю населення понад 6 млрд осіб існувало близько 200 країн, населення яких за даними американських учених, розмовляло майже 7 тис. мов.

Більшість країн функціонує в докапіталістичних формаціях, поєднуючи елементи первісного, рабовласницького, феодального способів виробництва. Капіталістичний спосіб виробництва також поширюється у цих країнах, але він ще не став визначальним.

За загальноприйнятою класифікацією більшість людства проживає у слаборозвинених країнах.

На частку 25 розвинених країн припадало 55% ВВП і 70% світового експорту, причому на 7 наймогутніших – 86% ВВП (у світовому ВВП – 47%), 73% – в експорті (понад 50% у світовому експорті).

До складу міжнародних економічних відносин входять світова торгівля, міжнародний рух капіталу, міжнародні валютні відносини, міжнародна міграція робочої сили, міжнародна економічна інтеграція.

У межах кожної з цих форм найважливішою підсистемою економічних відносин є відносини економічної власності. Іншим важливим об'єктом такого аналізу є господарський механізм.

Світове господарство – це система національних господарств та відносин економічної власності, що формуються в єдину цілісність завдяки наднаціональному господарському механізму на основі інтеграції технологічного способу виробництва.

Основні групи країн у світовому господарстві

1 група. Розвинені країни світу (яким властиві високий рівень розвитку технологічного способу виробництва у промисловості, поступове наближення до цього рівня сфери будівництва, сільського господарства, високий рівень розвитку та значна частка сфери послуг (від 2/3 до 3/4 працездатного населення). До цих країн до середини 90-х років належали США, Канада, 15 країн ЄС, Швейцарія, Норвегія, Ісландія, а також Ізраїль, Південна Африка, Японія. Серед них, виділяють сім наймогутніших країн, а трьома основними центрами вважаються США, країни ЄС і Японія.

2 група. Країни, що розвиваються. Незважаючи на те, що з 60-х років багато з них значно підвищили свій економічний потенціал, на сферу промисловості в середині 90-х років у них припадало близько 25% на сільське господарство – 34%, а на сферу послуг – 41%. Якщо частина ВВП, створеного у сільському господарстві становила у розвинених країнах близько 2%, то у країнах, що розвиваються – приблизно в 17 разів більше.

Серед країн, що розвиваються, виявляють декілька груп:

- країни-експортери нафти¹, які отримують значні доходи і за відносно незначної чисельності населення мають високий життєвий рівень із наявною істотною диференціацією;
- до групи “нових індустріальних держав” належать країни, які за багатьма економічними показниками переважають інші країни, що розвиваються (Бразилія, Мексика...);
- до двох цих груп входило у 1995 році 18 країн з доходами на душу населення понад 9400 доларів. Але тут є значна диференціація доходів.

¹ ОПЕК – країни-виробники нафти (Алжир, Лівія, Кувейт, Бахрейн, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія)

• наприклад, у Мексиці майже 54% населення бідні, а понад 24% з них проживають у злиднях;

• решта країн, що розвиваються, не пройшли стадії індустріалізації, їх населення, в основному, зайняте у сільському господарстві. У цих країнах низький рівень писемності, велике безробіття, високі темпи зростання населення, експорт представлений переважно сільськогосподарською продукцією, продуктивність праці досить низька.

Ці країни, в свою чергу, можна поділити на дві групи:

• до першої групи входили 73 країни із середнім рівнем доходу на одну людину понад 760 доларів на рік в середині 90-х років. Характерною рисою їх економіки є спеціалізація на виробництві окремих видів сільськогосподарської чи мінеральної сировини;

• другу групу слаборозвинутих країн утворюють близько 54 країн із низьким рівнем доходів (менше 765 доларів на рік).

Це найбільші сільськогосподарські країни, позбавлені будь-яких більш-менш значних джерел мінеральної сировини.

Їх економіка перебуває в стані деградації, а сотні мільйонів людей хронічно недоїдають і голодують (наприклад, держави Центральної і Південної Африки).

Згідно з міжнародними стандартами бідності щорічний дохід в сумі 375 доларів на людину є ознакою абсолютної злиденності, від 376 до 750 доларів на рік – безумовної бідності.

За цим критерієм до слаборозвинутих країн належать ряд держав СНД, зокрема і **Україна**. До цієї групи у другій половині 90-х років належали 54 країни, в яких ВВП на душу населення становив 765 доларів США і менше; 47 країн, у яких цей показник становив від 766 до 3035 доларів; 26 країн у яких ВВП на душу населення складав від 3035 до 9385 доларів на рік і 18 наймогутніших країн, в яких ВВП на душу населення становив понад 9386 доларів США.

3 група. Третю групу країн складають колишні країни РЕВ¹, і країни СРСР, які найбільшою мірою підходять до держав з перехідною економікою.

Внаслідок глибокої кризи у більшості з цих країн обсяг ВВП знизився більше ніж у двічі і вони були відкинуті до групи країн, що розвиваються, із середнім рівнем розвитку.

¹РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги – СРСР, Польща, Болгарія, Угорщина, Чехословаччина, Румунія, Монголія, Північна Корея, Куба, Східна Німеччина

Міжнародний поділ праці і спеціалізація

Міжнародний поділ праці – це інтернаціональна форма суспільного поділу праці, що базується на спеціалізації та кооперації країн у виробництві товарів і послуг, якими вони обмінюються шляхом міжнародної торгівлі.

Основні форми міжнародного поділу праці, що збігаються з формами суспільного поділу праці:

- загальна (країни-експортери поділяються на індустріальні, сировинні та аграрні);
- особлива (у міжнародній торгівлі розвивається міжгалузевий обмін готовими виробами);
- одинична (означає спеціалізацію країни на виготовленні окремих деталей та вузлів певного складного товару).

Спеціалізація – це коли деякі країни виробляють певні готові товари окремого типу (наприклад, США спеціалізується на випуску потужних гусеничних тракторів, Німеччина – колісних тракторів малої потужності).

На відміну від міжнародної спеціалізації, **міжнародна кооперація виробництва і праці** своєю метою має випуск узгодженої продукції, що здійснюється на основі міжурядових угод за участю компаній, організацій тощо.

Завдяки участі у міжнародному поділі праці кожна країна отримує певні переваги, зумовлені вибором країнами форм спеціалізації та кооперування виробництва.

Суть міжнародної економічної інтеграції та головні інтеграційні угруповання світу

Міжнародна економічна інтеграція – це процес поступового зближення і взаємодії національних господарств двох і більше країн, спрямованих на створення єдиної наднаціональної економічної системи.

Міжнародна економічна інтеграція спочатку розвивалась здебільшого на галузевому рівні (наприклад, Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а потім поширювалась на інші елементи економічної системи.

Нині у межах світового господарства налічується близько 100 інтеграційних угруповань. Найрозвиненіший із них – Європейський Союз.

ЄЕС – спершу це було об'єднання шести країн (ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу), які підписали “Римський

договір” 1957 року, що набув чинності 1 січня 1958 року. У 1973 році до них приєдналися Великобританія, Данія, Ірландія, у 1981 році – Греція, у 1986 році – Португалія та Іспанія.

У 1991 році на сесії ЄЕС було підписано угоду між ЄЕС і Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) про створення Європейського економічного простору (ЄЕП).

З 1 листопада 1993 р. утворено ЄС.

У 1995 році до ЄС долучаються Австрія, Фінляндія та Швеція.

У 1999 році Туреччина отримує підтвердження свого статусу країни-кандидата (заявку на вступ до ЄС подала в 1987 році). А також заявку на вступ ЄС отримує від Хорватії в 2003 році.

З 1 січня 1999 року для країн – членів Економічного і Валютного союзу введено грошову одиницю ЄВРО. У готівковий обіг ЄВРО випущено з 1 січня 2001 року.

2004 рік – державами-членами ЄС стають Кіпр, Чеська Республіка, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща. Словаччина та Словенія.

2007 рік – до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія, збільшивши кількість членів до 27 держав.

Основні види інтеграційних об’єднань.

- **Зона вільної торгівлі:** країни – учасники відміняють митні бар’єри в торгівлі між собою.

- **Митний союз:** характеризується вільним переміщенням товарів і послуг.

- **Спільний ринок:** ліквідується бар’єр між країнами не тільки у взаємній торгівлі, але й для переміщення робочої сили і капіталу.

- **Економічний союз:** передбачає, що до всіх перерахованих мір додаються проведення єдиної економічної політики, єдиної валюти та ін.

- **Економічний і валютно-економічний союз:** економічний союз доповнюється створенням єдиного емісійного центру-банку.

Міжнародна торгівля та її економічні основи

Міжнародна торгівля – це торгівля між країнами, яка складається із ввезення (імпорту) та вивезення (експорту) товарів і послуг, з одного боку, та міжнародних економічних відносин – з другого.

Економічні відносини розвиваються відповідно до певних законів.

Такими законами є закон вартості в інтернаціональній формі, закон міжнародного попиту і пропозиції, закон випереджаючого зростання зовнішньої торгівлі порівняно зі зростанням виробництва та ін.

Основними видами послуг у міжнародній торгівлі є:

- послуги, пов'язані із зовнішньою торгівлею, тобто з транспортуванням, страхуванням;
- послуги, пов'язані з обміном технологією (торгівлею ліцензіями, “ноу-хау”, управлінськими послугами та ін.);
- обмін соціальними і культурними послугами, зокрема надання туристичних послуг;
- надання банківських послуг (здійснення міжнародних розрахунків).

Суть і форми міжнародного руху капіталу

Міжнародний рух капіталів здійснюється, насамперед, шляхом його вивезення.

Головними суб'єктами вивезення капіталу є транснаціональні корпорації, держави та наддержавні органи.

Найважливіша кінцева мета цього процесу – привласнення монополю високих прибутків, а також отримання інших вигод (політичних, військових тощо).

Вивезення капіталу – процес вивезення за кордон транснаціональними корпораціями, державами та міжнародними фінансово-кредитними організаціями вартості у грошовій або товарній формах з метою виробництва і привласнення монополю високих прибутків.

Наприклад, у середині 90-х років норма прибутку американських ТНК у країнах, що розвиваються, була приблизно вдвічі вищою, ніж всередині країни. Причина цього – дешева робоча сила, сировина.

Форми вивезення капіталу:

- підприємницька;
- позичкова.

Вивезення підприємницького капіталу означає інвестиції у промисловість, транспорт і сільське господарство, банки через будівництво або купівлю вже існуючих підприємств, через механізм придбання їх акцій. Це призводить до утворення власності за кордоном.

Позичковий капітал вивозять у формі короткотермінових або довготермінових позик та кредитів. Це дає можливість отримувати фіксований дохід у вигляді відсотка, але не призводить до утворення власності за кордоном.

Загальна сума капіталу, що функціонує за кордоном – це **іноземні інвестиції**.

Міжнародна валютна система є важливою складовою міжнародних економічних відносин.

Міжнародна валютна система – це сукупність валютно-грошових та кредитних відносин між суб'єктами різних країн, що діють на міжнародних золотовалютних ринках з приводу обміну валют, купівлі-продажу золота, проведення міжнародних розрахунків і кредитних операцій.

Основними елементами цієї системи є комплекс міжнародних платіжних засобів у поєднанні національних, іноземних та міжнародних валют зокрема валютні курси, умови конвертованості валют; регламентація та уніфікація форм міжнародних розрахунків (сукупність принципів, правил і норм, що діють на міжнародних ринках валюти і золота); мережа міжнародних і національних банківських установ, що здійснюють міжнародні розрахунки і кредитні операції, а також механізм забезпечення валютно-платіжними засобами міжнародного обороту.

Складовою міжнародної валютної системи є **міжнародні валютні відносини**, що існують між суб'єктами різних країн і міжнародними фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування і розвитку валюти.

Проблеми інтеграції економіки України у світове господарство

Україна не стоїть осторонь міжнародних інтеграційних процесів. Але Україна має недостатній рівень готовності економіки до високоефективних форм зовнішньоекономічного співробітництва.

Потрібно створювати відповідні виробничо-господарські та організаційно-функціональні структури на рівні підприємств, галузі, регіону та держави, впроваджувати виробничі інвестиційні моделі структурної перебудови економіки.

Ефективність входження України у світову економічну систему робить актуальним необхідність підготовки фахівців нової якості для зовнішньоекономічної діяльності нашої держави, здатних відстоювати інтереси України на міжнародній арені.

Інтеграція у світовий економічний простір має такі перспективи:

- реалізуються потенційні можливості української науки та високих технологій;

- відновлюються і розширюються перспективи для використання наявних виробничих потужностей, зайнятості працездатного населення;

- припиняються руйнівні процеси деспеціалізації та розпаду коопераційних зв'язків;

- створюються нові умови та можливості для формування більш вигідних економічних стосунків з іншими країнами;

- створюються нові джерела суспільного інвестування, структурних перетворень та промислового розвитку;

- долається технологічне відставання від країн Західної Європи;

- з'являється можливість кількісно збільшити обсяг експорту.

Питання для самоконтролю

1. Що таке світове господарство?

2. Охарактеризувати основні групи країн в світовому господарстві.

3. У чому суть міжнародного поділу праці і спеціалізації.

4. Назвати основні види інтеграційних об'єднань.

5. Що таке міжнародна торгівля?

6. У чому суть міжнародного руху капіталу?

7. Що таке міжнародна валютна система?

8. Назвати проблеми інтеграції економіки України у світове господарство.

5.2. Економічні аспекти глобальних проблем

Головні причини виникнення глобальних проблем

Поняття “глобальні проблеми” походить від французького слова *global*, що означає “всезагальний”.

До таких проблем належать *відвернення світової ядерної війни та забезпечення стабільного миру, необхідність ефективної та комплексної охорони навколишнього середовища, ліквідація відсталості країн, що розвиваються, продовольча, сировинна, енергетична та демографічна проблеми, ліквідація хвороб, раціональне використання глибин Світового океану та мирне освоєння космосу, проблема розвитку самої людини, перспективи її майбутнього.*

Загальною причиною загострення глобальних проблем є швидке зростання народонаселення в останні десятиріччя XX ст., яке називають **демографічним вибухом**. Але цей процес супроводжується нерівномірністю зростання населення в різних країнах та регіонах.

Постійне нарощування виробництва промислової та сільсько-господарської продукції, збільшення обсягів видобування корисних копалин призвело до того, що поступово вичерпуються природні ресурси, забруднюється навколишнє середовище тощо.

Нерівномірне зростання населення призвело до того, що у країнах із найвищим приростом населення продуктивні сили розвинуті недостатньо. Там панують масовий голод і злидні. В країнах Азії, Африки і Латинської Америки майже 1 млрд осіб живе в умовах абсолютної злиденності, приблизно 250 млн дітей хронічно недоїдають, від голоду щорічно вмирає понад 40 млн осіб.

Демографічний вибух спричиняє загострення таких глобальних проблем, як продовольча, екологічна, сировинна, енергетична.

Прийчини загострення глобальних проблем:

- **низький рівень впровадження ресурсо- та енергозощаджуючих, екологічно чистих технологій** (лише 1,5% речовини набуває форми кінцевого продукту, решта йде у відходи. Всього на території України вкінці 90-х років XX ст. накопичено понад 25 млрд т різних відходів, які зробили непридатними для користування майже 160 тис. га зелених угідь);

- **швидка урбанізація населення, зростання гігантських мегаполісів** (скорочуються сільськогосподарські площі. На 0,3% території планети сконцентровано 40% всього населення);

- **варварське ставлення людини до природи.** Це виявляється в вирубуванні лісів (щороку в світі знищують 15 млн га лісів, на одне посаджене дерево припадає 10 вирубаних, щосекунди вирубують ліси площею футбольного поля), знищенні природних річок, створенні штучних водойм, забрудненні шкідливими речовинами питної води. Від початку XX ст. споживання питної води зросло більше ніж у 7 разів. Забруднення Дніпра в 4–5 разів перевищує гранично допустимі норми, але його воду змушені пити 35 млн жителів України.

Відвернення термоядерної війни – першочергова проблема людства

Гонка озброєнь – це загроза людству не тільки як небезпека виникнення термоядерної війни (вибух однієї мегатонної ядерної бомби за своєю силою перевищує сумарну силу всіх вибухів під час Другої світової війни). На неї щорічно витрачають майже 800 млрд дол. США, що дорівнює витратам праці у сумі приблизно 100 млн людино-років. Під військові бази відведено значну частину території, у регулярних військах зайнято мільйони осіб. Виготовлення та нарощування величезних арсе-

налів зброї завдає непоправних збитків навколишньому середовищу.

Крім загрози термоядерної зброї, реальною стає загроза екологічної зброї, мілітаризація космосу.

Отже, першочерговим завданням є припинення гонки озброєнь.

Головні риси екологічної кризи

Екологічна криза почалася в середині 70-х років. Вона означає різке загострення суперечностей між людиною і природою, глобальне порушення рівноваги у природному кругообігу речовин внаслідок панування капіталістичної власності, а також господарської діяльності людей, ірраціональних процесів народонаселення та ін.

Ознаки екологічної кризи:

- **глобальні зміни клімату та виникнення парникового ефекту** (озоновий шар планети знищується, що може призвести до всесвітнього потепління, танення льодовиків Арктики, затоплення значної частини заселених районів Землі, зростання руйнівної сили ураганів, тропічних циклонів, штормів);

- **масове знищення лісів**, передусім тропічних, що робить неможливим їх відтворення і призводить до розширення пустель;

- **проблема викидів** (закони про стандарти екологічно чистої атмосфери недосконалі, деякі шкідливі хімічні речовини не віднесені до небезпечних. Експорт отруйного сміття з промислово розвинутих країн у слаборозвинені щорічно перевищує 2 млн т).

Паливно-енергетична та сировинна проблеми

Значними темпами зростає використання паливно-енергетичних і сировинних ресурсів. Через нераціональне використання природних ресурсів, а також через збільшення населення, назріває паливно-енергетична та сировинна кризи.

Нераціональне використання енергоресурсів значною мірою спричинене політикою імперіалістичних держав, зокрема політикою дешевої сировини, яка знекровлює економіку країн, що розвиваються. З 200 млрд дол., які споживачі розвинених капіталістичних країн сплачують за сировинні товари, імпортовані з країн, що розвиваються, останні отримують близько 30 млрд дол.

У країнах СНД на виробництво одиниці національного доходу витрачається в середньому вдвічі більше сировини, ніж у розвинутих країнах Заходу.

Шляхи розв'язання інших глобальних проблем

Шляхи розв'язання екологічної, паливно-енергетичної та сировинної проблем:

- швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії: сонячної, енергії вітру, океану та гідроенергії річок;
- структурні зміни у використанні наявних невідновлюваних видів енергії (нафти і газу);
- створення екологічно чистої вугільної енергетики, яка б працювала без викидів шкідливих газів (але це вимагає більших видатків держав на природоохоронні цілі);
- розробка усіма країнами конкретних заходів дотримання екологічних стандартів, тобто стандартів чистоти повітря, водних басейнів, раціонального споживання енергії, підвищення ефективності своїх енергетичних систем;
- вивчення запасів усіх ресурсів з використанням найновіших досягнень НТР (розвідано відносно неглибокий шар земної кори – до 5 км);
- інтенсивний розвиток власних сировинних господарств, зокрема переробних галузей сировини у країнах, що розвиваються;
- пошук ефективних важелів управління процесом зростання народонаселення для його стабілізації на рівні 10 млрд осіб;
- припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування, за якого кількість посаджених дерев значно перевищує кількість вирубаних;
- формування у людей екологічного світогляду;
- комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, зокрема законодавчі норми про відходи;
- збільшення екологічних інвестицій.

Питання для самоконтролю

1. Які головні глобальні проблеми?
2. Які причини загострення глобальних причин?
3. Чому відвернення термоядерної війни – це першочергова проблема людства?
4. Які головні риси економічної кризи?
5. У чому полягає паливно-енергетична та сировинна проблеми?
6. Назвати шляхи розв'язання інших глобальних проблем.

ГЛОСАРІЙ

Абсолютні економічні потреби визначаються максимально можливим обсягом виробництва матеріальних благ і послуг за найкращих умов, які могли б бути спожиті суспільством.

Абстрактна праця є суспільною формою витрат фізичних та розумових сил людини.

Адміністративні економічні системи – це системи де розподіл ресурсів здійснюється виключно державними методами.

Акціонерна власність – асоційована приватна власність, що характеризується належністю реального капіталу акціонерного товариства всім його суб'єктам (акціонерам) загалом, а фіктивного капіталу кожному акціонеру окремо в тій частці (долі), яка відповідає його вкладу в капітал акціонерного товариства.

Альтернативні витрати – це вигода, втрачена внаслідок невикористання економічного ресурсу в найбільш дохідній із всіх можливих сфер і галузей господарювання.

Амортизація – це процес перенесення основного капіталу на готовий товар у міру фізичного та морального зношування.

Антимонopolьна діяльність держави – це комплекс заходів, розроблених і впроваджених у багатьох країнах світу, спрямованих на обмеження діяльності монополій, а також створення відповідного законодавства.

Антициклічне регулювання економіки – свідомі і цілеспрямовані дії держави, а частково могутніх корпорацій, спрямовані на промисловий цикл з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації і темпів економічного зростання.

Багатогалузовий концерн – об'єднання десятків і сотень підприємств, різних галузей промисловості транспорту, торгівлі, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, а голова фірми здійснює фінансовий контроль за іншими учасниками об'єднання.

Банківський кредит – кредит, який надається банками у грошовій формі на умовах платності, строковості, повернення.

Банкнота – банківський білет (грошовий знак), що випускається в обіг центральним банком, забезпечується активами банку і масою товарів країни та векселями, виписаними банком під наявну у нього комерційні векселі.

Бартер – безпосередній обмін одного товару на інший.

Безготівкові гроші – це засоби на рахунках у банках.

Безробіття – різниця між кількістю осіб, що на певний момент є робочою силою, і кількістю осіб, задіяних у виробництві.

Бізнес-план – загальноприйнятий засіб, що використовується підприємницькими структурами різних організаційно-правових форм для визначення цілей виробництва та шляхів їх досягнення.

Біметалева грошова система – це система, за якої за золотом і сріблом законодавчо закріплена роль загального еквівалента.

Біржа робочої сили виражає відносини економічної власності у процесі збору та надання інформації про наявність вакансій, надання допомоги безробітним, фінансування додаткових робочих місць та надання інших послуг, сприяння підготовці та перепідготовці кадрів, регулювання зайнятості, продаж робочої сили тощо.

Блага – матеріальні речі та послуги, які використовуються для задоволення потреб людини.

Бланковий (незабезпечений) кредит – кредит, наданий комерційним банком у межах власних коштів надійним позичальникам, що мають стабільні джерела погашення кредиту та високий авторитет у банківських колах.

Бухгалтерський (рахунковий) прибуток – частина загального доходу фірми, яка залишається в її розпорядженні після відшкодування витрат усіх факторів виробництва, крім неявних (не врахованих у бухгалтерських витратах) витрат.

Бюджетне стримування – обмеження, що визначається рівністю доходів споживача його загальним витратам.

Валовий внутрішній продукт – вартість усіх товарів та послуг, створених на території країни протягом певного періоду, за винятком вартості їх проміжного споживання.

Валовий національний продукт (ВНП) – вартість усіх товарів, створених у сферах національної економіки, незалежно від розташування національних підприємств.

Валові – (загальні) **витрати (ТС)** є сумою постійних і змінних витрат за кожного конкретного обсягу виробництва.

Валові інвестиції включають всю суму витрат, що йдуть на заміщення зношених виробничих фондів і приріст капіталовкладень у поточному році (зокрема товарно-матеріальні запаси, житлові будови).

Валюта – грошова одиниця для вимірювання вартості товарів.

Валюта резервна – національні чи регіональні колективні валюти, які використовуються в міжнародних розрахунках, або як резерв для стабілізації національних грошових одиниць інших держав.

Валютна біржа – це установа, в якій у процесі торгівлі іноземними валютами, підтримки центральним банком ринкового курсу національної валюти між учасниками виникають відносини економічної власності з приводу привласнення доходів, що виникають внаслідок коливання валютних курсів, курсової різниці, спекулятивних операцій на цьому ринку.

Валютний демпінг – вивіз товарів за цінами нижче світових з країн, де валюта знецінена, у країни з менш знеціненою або більш стабільною (твердою) валютою.

Валютний паритет – співвідношення між двома валютами, встановлене законодавчим шляхом, яке слугує основою встановлення валютного курсу.

Валютний ринок виражає певну сукупність відносин економічної власності між суб'єктами цього ринку у процесі купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів шляхом здійснення основних видів валютних операцій (складання відповідних угод, визначення ринкового курсу) та привласнення доходів великими банками і компаніями, валютними біржами і спеціалізованими брокерськими фірмами.

Вартість – суспільні відносини товаровиробників з приводу порівняння витрат суспільно необхідної абстрактної праці, втіленої в товарах.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це готова продукція або сукупність вартостей усіх товарів і послуг створених всіма виробниками-резидентами.

Вексель – цінний папір у вигляді боргового зобов'язання, який дає право його власнику вимагати сплати зазначеної у векселі суми грошей з того, хто його підписав; універсальний платіжний розрахунковий кредитний засіб.

Вивезення капіталу – процес вивезення за кордон транснаціональними корпораціями, державами та міжнародними фінансово-кредитними організаціями вартості у грошовій або товарній формах з метою виробництва і привласнення монопольно високих прибутків.

Вивезення підприємницького капіталу означає інвестиції у промисловість, транспорт і сільське господарство, банки через будівництво або купівлю вже існуючих підприємств, через механізм придбання їх акцій. Це призводить до утворення власності за кордоном.

Вид власності – якісно особливий зміст відносин належності, володіння, розпоряджання та використання об'єктів власності, який зумовлюється якісно особливим способом поєднання особового та речового факторів виробництва в межах того самого типу власності.

Використаний (спожитий) національний дохід – вироблений національний дохід за вирахуванням величини втрат від стихійного лиха, технічних аварій, зовнішньоторговельного сальдо тощо.

Використання (користування) – відносини між людьми, які виникають у процесі видобування корисних властивостей (споживчої вартості) з об'єктів належності, володіння і розпоряджання під час їх виробничого та особистого використання, а також одержання доходів від об'єктів власності внаслідок їх продажу, надання в оренду тощо.

Вироблений національний дохід – заново створена нацією вартість усіх товарів та послуг за рік.

Виробництво (матеріальне) – процес взаємодії суспільства та природи, який має своїм наслідком створення економічного продукту.

Виробничий (підприємницький) капітал – капітал, вкладений його власником у різні підприємства з метою одержання прав на управління ними і прибутками.

Виробничі відносини – система відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ; суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки як у середині виробничих відносин, економічних процесів і явищ, так і між ними.

Витрати виробництва – витрати різних видів економічних ресурсів, безпосередньо пов'язані з виробництвом економічних благ (сировина, праця, основні засоби, послуги, фінансові ресурси).

Відкрита інфляція – очевидна інфляція, яка супроводжується ростом цін, деформує психологію споживача і виробника, які купують усе в запас.

Відтворення – постійно відтворюваний процес виробництва. Це відтворення продуктивних сил і виробничих відносин.

Відтворювальні ресурси – це ті, що створюються і відтворюються природою (грунт, водні басейни тощо) та суспільством (засоби виробництва, наука, інформація).

Війна цін – цикли послідовного зниження цін фірмами-суперниками.

Вільна конкуренція (досконала) – це конкуренція, для якої характерні велика кількість конкурентів – виробників і конкурентів-покупців, вільний доступ товаровиробників до будь-якого виду діяльності.

Вільне ринкове господарство – ринкова система, що будується на свободі підприємництва і майже не передбачає втручання держави в економіку.

Вільні економічні зони (ВЕЗ) – обмежений район державної території, де діють пільгові умови для іноземних і вітчизняних

виробників – пільговий митний, податковий, валютний, візовий та інші режими.

Власність – суспільні відносини між людьми щодо привласнення умов їхньої життєдіяльності: засобів виробництва, благ особистого споживання, інших економічних та соціальних благ.

Власність інтелектуальна – відносини належності, володіння, розпоряджання та використання (в їх юридичному та економічному змісті) щодо продуктів інтелектуальної діяльності: творів науки, літератури та мистецтва, записів на носіях інформації, прав на копіювання та розповсюдження патентів, ліцензій, знаків на товари та послуги, прав на винаходи, промислових чи наукових зразків, креслень, моделей, схем програмних засобів та ін.; прав на інформацію щодо промислового комерційного або наукового досвіду (“ноу-хау”).

Власність на засоби виробництва – відносини між людьми щодо належності, володіння, розпоряджання та використання речових факторів виробництва.

Власність на засоби виробництва – це привласнення різними економічними суб’єктами (індивідом, групою капіталістів, державою) засобів виробництва в усіх сферах суспільного відтворення.

Власність на робочу силу – це певна сукупність відносин економічної власності між найманими працівниками, підприємцем і державою з приводу привласнення робочої сили в усіх сферах суспільного відтворення.

Внутрігалузева конкуренція – суперництво між виробниками однієї галузі, які виробляють однорідну продукцію, за найвигідніші умови її збуту та отримання надприбутку.

Внутрішньогалузева конкуренція – боротьба між товаровиробниками, які діють в одній галузі народного господарства.

Володіння – реальні, фактичні дії людей щодо речей як об’єктів власності.

Вторинне привласнення (присвоєння) – сукупність соціально-економічних відносин, через які здійснюється присвоєння продуктів виробництва, тобто їх перехід у належність власників факторів виробництва.

Господарська практика – виробнича діяльність людей, спрямована на опанування і перетворення об’єктивної економічної дійсності; всезагальна матеріальна основа розвитку людського суспільства.

Господарювання – цілісна (системна) організаційна форма реалізації певного типу, виду та форми власності.

Гранична корисність – корисність останньої частини блага чи послуги, які є в розпорядженні споживача.

Граничний дохід – величина, на яку змінюється загальний дохід фірми за реалізації однієї одиниці продукції.

Гроші – загальний еквівалент, на який обмінюються всі товари, результат об'єктивного історичного процесу розвитку обміну; засіб вираження вартості будь-яких товарів, тобто все те, що приймається в оплату за товари та послуги.

Гроші – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента при обміні товарів.

Грошова маса – сукупність готівкових та безготівкових купівельних і платіжних засобів, що забезпечують обіг товарів і послуг у державі.

Грошова система – форма організації грошового обігу, яка сформувалася в країні історично та закріплена законодавчо (масштаб цін, порядок карбування монет, емісія, порядок обігу та вилучення грошових знаків), регламентація безготівкового обігу та інститутів грошового обігу (центральный банк, міністерство фінансів та скарбниця).

Грошові знаки – паперові та інші символи вартості, що замінюють повноцінні золоті монети і вводяться в обіг державою (з примусовим курсом) як обов'язкові для всіх установ, організацій і осіб.

Грошово-кредитне регулювання – це сукупність форм, методів державного впливу на грошово-кредитну сферу.

Групова власність – форма організації власності, що характеризується належністю умов виробництва групі осіб (фізичних, юридичних) на принципах сумісного (колективного) або пайового (дольового) володіння майном та відповідної участі у прибутках.

Девальвація – зменшення металевого (золотого) вмісту грошової одиниці чи підвищення курсу паперових знаків відносно вмісту металу (золота) іноземних валют, або зменшення встановленої вартості валют, що здійснюється внаслідок законодавчого регулювання.

Деномінація – збільшення номінальної вартості грошових знаків з одночасним перерахунком цін, зарплат, тарифів.

Депресія – застій у розвитку народного господарства.

Державна власність – привласнення державою (як суб'єктом власності) засобів виробництва, інтелектуальної власності частини НД та інших об'єктів у всіх сферах суспільного відтворення; форма організації відносин власності, за якої її об'єкти належать усьому народу країни – суспільству, а суб'єктом їх управління (володіння, розпоряджання та використання) виступає держава як представниць-

кий орган суспільства.

Державний бюджет – система грошових відносин, які виникають між державою та підприємствами у процесі формування та використання централізованого фонду грошових ресурсів з метою успішного здійснення її функцій.

Державні підприємства – засновані на державній формі власності.

Дефляція – зменшення грошової маси шляхом вилучення з обігу зайвих паперових грошей та стримування загального (середнього) рівня цін.

Диверсифікація – міжгалузеве проникнення капіталу, яке надає змогу корпораціям використовувати техніко-економічні зв'язки виробничого, комерційного, науково-технічного або маркетингового характеру між різними галузями з метою зниження втрат і одержання більш високих доходів.

Директивне планування здійснювалось в СРСР і означало централізоване доведення обов'язкових завдань до підприємств (що і скільки виробляти, за якою ціною продавати та ін.), що сковувало їх ініціативу, призводило до зростання затратного характеру економіки, зниження ефективності виробництва тощо.

Дійсні економічні потреби – це потреби, що задовольняються за оптимальних розмірів виробництва (наприклад, недовантаження виробничих потужностей та армії безробітних) для відтворення робочої сили нормальної якості, тобто для підтримки її працездатності (на задоволення потреб в їжі, одязі, житті, послугах, освіті та охороні здоров'я, культурних потреб тощо), включаючи підготовку нового покоління працівників, які прийдуть на зміну тим, що пішли на пенсію.

Довгостроковий період – період, протягом якого підприємство може змінити кількість виробничих потужностей.

Додана вартість означає новостворену вартість, до якої додається амортизація і визначається як різниця між виручкою від реалізації товарів і витратами на засоби виробництва (речові фактори виробництва).

Додаткова вартість – частина новоствореної вартості, яка є результатом додаткової праці найманих працівників і втілена у вартості додаткового продукту.

Додаткова праця – це праця, яка створює додатковий продукт, тобто продукт, що перевищує усталені потреби безпосередніх виробників.

Додатковий продукт є частиною суспільного продукту, створеного працівниками різних сфер суспільного виробництва понад необхідний продукт.

Додаткові витрати стосуються зберігання, трансформування, сортування, розфасовки тощо. Такі витрати збільшують вартість товару.

Досконала конкуренція – ринкова структура, якій властива велика кількість незалежних продавців та покупців, вільне входження в ринок та вихід з нього.

Дохід (на рівні фірми) означає загальну виручку підприємства від усіх видів господарської діяльності та господарських операцій до виплати платежів, які входять у ціну продукції, акцизних, митних зборів.

Духовні потреби – це потреби людини у відвідуванні кіно, театру, картинних галерей, читанні художньої літератури, розвитку особистості.

Економіка як наука – сфера людської діяльності, функцією якої є розробка і теоретична систематизація об'єктивних знань про явища й процеси економічного життя суспільства, що є основою наукового економічного світогляду.

Економічна категорія – теоретичне, абстрактне поняття, яке відображає в узагальненому вигляді економічні відносини, процеси та явища (“товар”, “вартість”, “прибуток” тощо).

Економічна модель (лат. Modulus – зразок) – відтворення економічних об'єктів у обмежених, експериментальних формах, у штучно створених умовах; спрощений опис певних аспектів чи властивостей економічної системи.

Економічна політика – діяльність держави у головній сфері суспільного життя – економіці, спрямована на досягнення певних цілей через здійснення відповідних заходів.

Економічна політика – концентрована, науково обґрунтована діяльність держави у головній сфері суспільного життя – економіці.

Економічна рівновага – стан економіки, за якого досягається стале зрівноважування та взаємне збалансування структур, що протистоять одна одній – виробництво і споживання, попит і пропозиція, ресурси і потреби.

Економічна система – це сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі виробництва, обміну, розподілу, споживання товарів і послуг.

Економічне благо – матеріальні речі й послуги, що використовуються для задоволення людських потреб, які можна отримати в кількості, обмеженій ресурсами і потенціалом виробництва.

Економічне зростання – це процес кількісно-якісних зрушень у межах технологічного способу виробництва, виражається у збільшенні обсягів суспільного виробництва.

Економічний базис – сукупність виробничих відносин суспільства.

Економічний зміст власності – сукупність, система реальних відносин володіння, розпоряджання та використання об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення.

Економічний і валютно-економічний союз – економічний союз доповнюється створенням єдиного емісійного центру-банку.

Економічний союз – ліквідується бар'єр між країнами не тільки у взаємній торгівлі, але й для переміщення робочої сили і капіталу, додаються проведення єдиної економічної політики, єдиної валюти та ін.

Економічний цикл – це період від часу припинення збільшення обсягів капіталістичної власності і навіть часткового її руйнування, наступного зростання цієї власності і до періоду нового припинення такого зростання; це рух виробництва від початку попередньої до початку наступної кризи.

Економічні закони – суттєві, стійкі причинно-наслідкові зв'язки як у середині виробничих відносин, економічних процесів і явищ, так і між ними.

Економічні потреби можна визначити як ідеальний внутрішній мотив людини, що спонукає її до економічної діяльності для забезпечення власного добробуту та добробуту своєї родини.

Економічні ресурси – це сукупність речових та особистих факторів виробництва, що використовують для виробництва товарів і послуг.

Економічною кризою називається явище, яке спричиняє невідповідність між економічним устроєм держави та існуючими потребами розвитку суспільства, під час якої проходить процес руйнування національної економічної системи, що відзначається різким зниженням промислової продукції, інтелектуальної, інвестиційної та інших видів економічної діяльності, глибоким спадом обсягів національного виробництва, посиленням інфляційних процесів, високим рівнем безробіття.

Екстенсивний тип – економічне зростання досягається, внаслідок кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насам-

перед, факторів виробництва.

Екстенсивний тип відтворення – розширення масштабів виробництва на незмінній технічній основі за рахунок додаткового залучення матеріальних і трудових ресурсів.

Електронні гроші у формі кредитних карток із мікропроцесором, із вчасною пам'яттю, які є своєрідною електронною чековою книжкою.

Ефект доходу – зміни щодо споживання товарів і послуг, зумовлені зміною реального доходу внаслідок динаміки цін.

Ефект заміщення – зміна в споживанні товару як результат зміни ціни цього товару стосовно цін на інші товари.

Загальний закон грошового обігу – закон, згідно з яким кількість грошей, необхідна державі для нормального обігу, прямо пропорційна кількості товарів та рівню їх цін і обернено пропорційна швидкості обігу грошей.

Закон вартості – особливий економічний закон, що виражає внутрішньо-необхідні, суттєві і сталі зв'язки між суспільно необхідною працею (витраченою на виробництво товару) і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту і пропозиції.

Закон відносної рідкості ресурсів виражає внутрішньо-необхідні, сталі та суттєві зв'язки між зростаючими потребами людини та відотною обмеженістю ресурсів і їх нерівномірним і несправедливим розподілом.

Закон зростання потреб – це закон, що виражає сталі і суттєві зв'язки між розвитком продуктивних сил, відносин економічної власності, з одного боку, і досягнутим рівнем задоволення потреб (або особистим споживанням), а також зростанням потреб суспільства з другого.

Закон концентрації виробництва виражає внутрішньо-необхідні і сталі суттєві зв'язки між розвитком продуктивних сил і процесом конкуренції, під дією яких відбувається зосередження факторів виробництва (речових і особистих) на великих підприємствах.

Закон попиту – закон, згідно з яким зниження або підвищення ціни зумовлює відповідну зміну попиту.

Закони грошового обігу – це загальні і специфічні закони, що діють у декількох суспільно-економічних формаціях і передусім за умов капіталістичного способу виробництва, що виражають сталі зв'язки між кількістю необхідних для обігу грошей, цінами товарів, що підлягають реакції та вартістю грошей.

Запас – кількісне визначення на певну дату економічних ресурсів.

Засоби виробництва – це сукупність засобів і предметів праці,

які використовуються людьми в процесі виробництва.

Засоби праці – річ або комплекс речей. Якими людиною діє на предмети праці.

Змінний капітал – частина капіталу, яка авансується на купівлю робочої сили й у процесі виробництва змінює величину своєї вартості.

Змінний капітал (“V”) – це інша частина витрат капіталіста, яку він авансує на придбання робочої сили і яка змінює свою вартість у процесі виробництва.

Змінні витрати (“VC”) – це витрати, величина яких змінюється залежно від зміни обсягу виробництва.

Змішана економіка – економічна система, заснована на різних типах, видах і формах власності, функціонування і розвиток якої підпорядковані дії економічних законів та централізованому державному регулюванню.

Змішана економічна система є проміжною між чистою ринковою економічною системою і командною економічною системою; це система де спостерігається значний вплив держави.

Зона вільної торгівлі: країни-учасниці відмінюють митні бар’єри в торгівлі між собою.

Ієрархія – тип структурних відносин у складних багаторівневих системах, який характеризується упорядкованістю, організованістю взаємодій між окремими рівнями по вертикалі та суворою підлеглистю нижчих рівнів вищим.

Ізокванта – крива, на яку нанесені всі поєднання факторів виробництва, використання яких забезпечує однаковий обсяг випуску продукції.

Ізокоста – пряма, що охоплює всі можливі поєднання факторів виробництва, які мають одну й ту ж сумарну вартість, тобто всі поєднання речового і особистого чинників виробництва з рівними валовими витратами.

Інвестиції – це вкладення у розвиток продуктивних сил суспільства (на макрорівні) чи вкладення у розвиток продуктивних сил підприємства.

Інвестиції у розвиток економічної власності – це витрати на управління власністю, на випуск акцій, виплати дивідендів, на перехід від однієї форми власності (наприклад, приватної) до іншої (наприклад, акціонерного товариства) та ін.

Індекс цін – критерій рівня інфляції, який визначається співвідношенням сукупної ціни певного набору товарів (“споживчий кошик”) певного періоду до сукупної ціни базового періоду.

Індивідуальний ринок – це ринок, на якому реалізується певна продукція певним продавцем.

Індивідуальні (приватні) підприємства засновані на приватній трудовій власності фізичної особи та її особистій праці.

Індикативне планування (тобто рекомендаційне) передбачає встановлення державою основних макроекономічних показників, системи економічних стимулів та прямих і опосередкованих важелів, які орієнтують суб'єктів господарювання на виконання планів, а також забезпечення їх необхідною інформацією (Франція, Нідерланди у 60 роки).

Інтенсивний тип відтворення – зростання масштабів виробництва шляхом якісного вдосконалення факторів виробництва: застосування прогресивних засобів праці, підвищення кваліфікації робітників, удосконалення використання наявних ресурсів.

Інтенсивний тип – економічне зростання, збільшення масштабів випуску продукції досягається внаслідок якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил, насамперед, речових і особистих факторів виробництва.

Інтернаціоналізація виробництва – об'єктивний історичний процес налагодження міжнаціональних формувань і стійких виробничих зв'язків між різними країнами, внаслідок чого той чи інший виробничий процес в окремо взятій країні стає частиною процесу, що відбувається в інтернаціональному або світовому масштабах, обумовлений розвитком міжнародного поділу праці, виробничою і науково-технічною спеціалізацією та кооперацією.

Інтернаціональна вартість – витрати праці, пов'язані з виробництвом товарів (наданням послуг) за середньосвітових суспільно нормальних умов виробництва і середньосвітового рівня продуктивності й інтенсивності праці.

Інфляція – знецінення паперових грошей, що супроводжується зростанням цін на товари і послуги.

Інфляція витрат – інфляція, зумовлена ростом витрат на виробничі ресурси, яка скорочує реальне виробництво і зайнятість.

Інфляція попиту – інфляція, викликана збільшенням сукупного попиту, який спонукає до зростання цін; стимулюється зростанням державних витрат чи грошової маси.

Інфляція прихована (пригнічена) – породжується державним контролем за цінами, який спричиняє дефіцит товарів, деформацію торгівлі, вимивання асортименту товарів.

Іпотечний кредит – економічні відносини з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.

Капітал – 1) самозростаюча вартість, або вартість, що приносить додаткову вартість; 2) виробничі відносини між найманим працівником і власником засобів виробництва в межах основного виробничого відношення “наймана праця – капітал”; 3) рух вартості, це не просто засоби виробництва, блага, гроші, а виробниче відношення, за якого знаряддя праці, певні матеріальні блага, є знаряддям привласнення частини чужої неоплаченої праці.

Капітал (за Марксом) – це не річ, а суспільне виробниче відношення, яке втілене і в речі і надає їй специфічного суспільного характеру.

Капіталістична власність – вид приватного типу власності на засоби виробництва, основними рисами якої є: засоби виробництва в формі капіталу належать капіталісту (працедавцю); безпосередні робітники є найманими працівниками, котрим належить робоча сила, якою вони можуть розпоряджатися на свій розсуд; поєднання робітника з засобами виробництва має економічний характер і виступає в формі продажу робітником своєї робочої сили капіталісту (працедавцю).

Капіталістичне товарне виробництво – велике виробництво, засноване на кооперації найманої праці та розвинутій техніки, за якого товаром є всі створювані продукти, робоча сила; це процес виробництва продукції на малих, середніх і великих капіталістичних підприємствах для обміну з метою отримання прибутку та його використання для розширення виробництва і для споживання.

Капіталовкладення – це вкладення в основний капітал або у виробничі фонди (в якийсь окремий елемент).

Картель – об'єднання кількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу та комерційну самостійність, а домовляються про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціну, ринку збуту.

Кейнсіанство – метод стабілізації економіки за допомогою посилення державного фінансово-кредитного регулювання, зокрема фіскальної політики.

Кінцевий продукт – товари та послуги, продані або підготовлені до продажу для кінцевого використання, державних закупівель, інвестицій та експорту.

Колективна власність – форма організації групової власності, сутнісною рисою якої є належність умов виробництва (капіталу) усім її суб'єктам як їх спільної (загальної), тобто не дольової власності; це

процес привласнення різних об'єктів власності колективом фізичних або юридичних осіб, у всіх сферах суспільного відтворення.

Колективні (або акціонерні) капіталістичні підприємства – засновані на власності декількох власників капіталу, які наймають робочу силу.

Колективні трудові підприємства – засновані на власності трудового колективу.

Командна економіка – економічна система, заснована на одержавленні економічних відносин та на централізованих директивних методах управління.

Комерційний товарний кредит – відносини щодо купівлі-продажу товарів (товарної форми капіталу) між кредитором і позичальником з відстрочкою платежу, оформлені відповідною угодою (векселем).

Комуністична власність – вид спільного типу власності, основною рисою якої в її теоретично-абстрактній формі є належність засобів та умов виробництва всім індивідам суспільства загалом, тобто кожному з членів суспільства як суспільно-об'єднаним; основні засоби виробництва є об'єктами підпорядкування (володіння, розпоряджання та використання) кожному індивіду, а власність на них належить усім індивідам.

Конвертованість валюти – здатність валюти однієї країни обмінюватися на валюти інших країн у певній пропорції, яка визначається масштабом цін та купівельною спроможністю національної валюти.

Конгломерат – монополістичне об'єднання, утворене внаслідок поглинання прибуткових різногалузевих підприємств, які не мали виробничої і технічної спільності.

Конкретна праця – це суспільна праця, що витрачається з використанням певних засобів і предметів праці, характеризується метою і створює специфічну споживчу вартість.

Конкуренція – антагоністична форма економічного змагання, суперництва, боротьби між відокремленими виробниками за свої інтереси та ринки збуту з метою одержання вищих доходів; це суперництво і боротьба між товаровиробниками за найвигідніші умови виробництва і збуту товарів і послуг за привласнення найбільших прибутків.

Консорціум – об'єднання, що створюється на базі тимчасових угод між кількома банками або виробничими корпораціями для спільного розміщення позик або реалізації єдиного проекту.

Консорціумний кредит – акумуляція кредитних ресурсів у національній та іноземній валютах тимчасовими чи постійними об'єднаннями банків для кредитування великих лізингових, факторингових та інших угод або масштабних економічних програм на комерційних засадах.

Контроль – перевірка і забезпечення досягнення фірмою поставленої мети.

Концентрація виробництва – зосередження засобів виробництва, працівників і обсягів виробництва на великих підприємствах.

Концентрація капіталу – збільшення розмірів капіталу за рахунок нагромадження додаткової вартості; зростання масштабів відокремлено функціонуючих форм капіталу (капіталістичної власності).

Концепція граничних витрат (МС), тобто додаткових витрат, пов'язаних із виробництвом додаткової одиниці продукції найдешевшим способом.

Кооперативна власність – форма організації спільної часткової (дольової) власності, об'єкт якої (засоби виробництва, капітал) формується за рахунок вступних та пайових внесків її суб'єктів і належить, з одного боку, їм загалом як спільна власність, а з іншого — є дольовою належністю кожного кооператора пропорційно його внеску.

Короткостроковий період – період фіксованих потужностей, протягом якого підприємство не може змінити жоден із своїх виробничих факторів, але може змінити інтенсивність їх використання.

Корпорація (акціонерне товариство) – економіко-правова форма підприємства, що заснована і функціонує на засадах акціонерної власності.

Кредит – економічні відносини між суб'єктами ринкового господарства, суттю яких є надання кредитором позичальнику товару або грошей на засадах відстрочки платежу та платності за користування об'єктом кредиту.

Кредитні гроші – гроші у вигляді векселів, банкнот і чеків для обслуговування кредитних операцій, що виникли з функції грошей як засобу платежу; до них відносяться і безготівкові гроші у вигляді банківських кредитів.

Кредитні картки – платіжно-розрахункові документи, що видає банк своїм вкладникам для оплати товарів придбаних у кредит.

Крива байдужості – крива, що показує різні комбінації двох продуктів, які мають однакові споживчі властивості для споживача.

Криза – це головна фаза економічного циклу, що супроводжується різким скороченням обсягів виробництва, зростанням безробіття, накопиченням товарів у сфері торгівлі та ін.

Кругообіг капіталу – це рух капіталу у сфері виробництва та обігу, у процесі якого він послідовно набуває грошової, продуктивної і товарної форм і повертається до свого вихідного пункту; рух самозростаючої вартості, в процесі якого капітал послідовно набуває і позбувається трьох форм – грошової, продуктивної, товарної й проходить три стадії – обігу, виробництва і знову обігу, та відбувається самозростання вартості – виробництво і реалізація додаткової вартості.

Лізинг – різновид оренди, змістом якого є надання лізингодавцем у виключне користування на певний термін лізингоодержувачу майна, яке є власністю лізингодавця, або куплене ним у власність за дорученням та за згодою з лізингоодержувачем.

Лізинговий кредит – відносини між юридичними особами, що виникають під час оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди.

Ліквідність грошей – швидкість перетворення різних форм грошей у потрібні споживачеві блага.

Макроекономіка – галузь економіки, що вивчає національне господарство загалом як єдину систему, яка різнобічно впливає на поведінку ринкового об'єкта.

Маркетинг – діяльність, спрямована на задоволення потреб споживачів через з'ясування споживчих потреб, виробництво відповідних товарів, встановлення цін, налагодження систем розподілу, ефективне стимулювання попиту.

Матеріальне виробництво – це промисловість і сільське господарство.

Матеріально-речовим змістом монополій є найбільші підприємства, на яких зосереджуються такі елементи технологічного способу виробництва, як високий рівень розвитку техніки і технології, наукові лабораторії, найбільша кількість інтелектуальної власності (патенти, ноу-хау тощо), передові фірми та методи організації виробництва, найкваліфікованіші кадри, джерела сировини, інформаційні ресурси тощо.

Менеджмент – процес забезпечення прийняття рішень із застосуванням досягнень науки управління, що передбачає комплексний аналіз чинників, які впливають на ефективність виробництва; цілеспрямований вплив на підлеглих працівників в інтересах успішного

вирішення завдань, що постають у процесі роботи фірми, підприємства, організації.

Метод економічної теорії – система теоретичних підходів, способів, засобів, прийомів і операцій, за допомогою яких пізнають виробничі відносини, економічні закони.

Методи конкурентної боротьби – це поліпшення якості товарів і послуг, швидке оновлення асортименту продукції, дизайн, надання гарантій, тимчасове зниження цін, умов оплати тощо.

Механізм використання економічних законів – система дій суспільства, спрямована на найповніше використання об'єктивних економічних форм і зв'язків, які утворюють механізм дії економічних законів, та на досягнення високої ефективності суспільного виробництва.

Механізм дії економічних законів – сукупність об'єктивних зв'язків і залежностей між явищами, формами економічного життя у саморозвитку й саморусі, які визначають соціальні закономірності розвитку всієї економічної системи.

Механізм реалізації власності – послідовний процес переходу юридичного змісту власності в її економічний зміст – виробничі відносини – з їх наступним формоутворенням, тобто переходом виробничих відносин у їх конкретні економічні форми, з подальшим переходом конкретних економічних форм і методів господарювання в господарський механізм суспільства.

Митний союз: характеризується вільним переміщенням товарів і послуг.

Міжгалузева конкуренція – конкуренція між виробниками різних галузей за найприбутковіше використання капіталу.

Міжнародна валютна система – грошова система країн світу, в межах якої перебувають і використовуються валютні ресурси та здійснюються міжнародні платіжні операції; є важливою складовою міжнародних економічних відносин, а тому є сукупністю валютно-грошових та кредитних відносин між суб'єктами різних країн, що діють на міжнародних золотовалютних ринках з приводу обміну валют, купівлі-продажу золота, проведення міжнародних розрахунків і кредитних операцій.

Міжнародна економічна інтеграція – процес зрощення, об'єднання економік різних країн на основі розвитку і поглиблення стійких взаємозв'язків у виробництві та розподілі праці, взаємодії відтворювальних структур на різних рівнях національних господарств; це процес поступового зближення і взаємодії національних господарств

двох і більше країн, спрямованих на створення єдиної національної економічної системи.

Міжнародна кооперація виробництва і праці своєю метою має випуск узгодженої продукції, що здійснюється на основі міжурядових угод за участю компаній, організацій тощо.

Міжнародна торгівля – сфера товарно-грошових відносин, що охоплює пересування, купівлю-продаж товарів, послуг та інформації за межі державного кордону певної країни; це торгівля між країнами, яка складається із ввезення (імпорту) та вивезення (експорту) товарів і послуг, з одного боку, та міжнародних економічних відносин з другого боку.

Міжнародний поділ праці – вищий ступінь суспільного поділу праці, що базується на спеціалізації національних економік з виробництва товарів і послуг відповідно до особливостей природних, соціально-економічних та інших умов виробництва в різних країнах, тобто міжнародний розподіл виробництва, що зумовлює і передбачає необхідність обміну результатами діяльності.

Міжнародні валютні відносини – це відносини між суб'єктами різних країн і міжнародними фінансово-кредитними організаціями з приводу функціонування і розвитку валюти.

Мікроекономіка – наука, що вивчає економічну поведінку окремого економічного агента (домогосподарство, фірма, підприємство) і фактори, які її визначають.

Мікроекономічний ринок – це ринок, на якому реалізується певна продукція всіма продавцями.

Мінлива вартість – властивість товару обмінюватися, це пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.

Монетаризм – метод стабілізації економіки шляхом грошового регулювання без втручання держави в економіку, відмови від дотацій на соціальні та інші потреби суспільства (альтернативний кейнсіанству).

Монополізм – наявність монопольних утворень, використання ними монопольної влади.

Монополістична конкуренція – ринкова ситуація, коли в галузі існують багато фірм, що виробляють диференційовану продукцію, внаслідок чого володіють певною монопольною владою.

Монополія – окремі великі підприємства, або об'єднання кількох підприємств, які виробляють абсолютну кількість продукції певного виду і тому впливають на процес ціноутворення, привласнюють монопольні прибутки.

Моральне зношення основного капіталу – це втрата основним капіталом частини своєї вартості незалежно від ступеня втрати ним своєї споживчої вартості.

Мотивація – створення дійових стимулів для діяльності співробітників відповідно до делегованих їм прав та обов'язків і плану робіт.

Муніципальна (комунальна) власність – форма організації відносин власності, за якої її об'єкти належать населенню територіальних громад сіл, селищ і міст країни, а суб'єктом їх володіння, розпорядження та використання виступають державні органи адміністративно-територіальних одиниць країни.

Нагромадження капіталу – це процес перетворення додаткової вартості на капітал (зокрема, на різні типи та форми капіталу капіталістичної власності).

Наймана праця – праця, що включається в процес виробництва через продаж робочої сили найманим працівником власнику засобів виробництва.

Накопичення капіталу – процес зворотного перетворення додаткової вартості на капітал наслідком створення економічного продукту (благ).

Натуральне господарство – форма господарства, за якої продукти праці виробляються для задоволення власних потреб виробника.

Національна макроекономічна система – це певна сукупність механізмів та інститутів функціонування і розвитку національної економіки в цілому.

Національна мікроекономічна система ототожнюється з національною виробничою системою, до складу якої входять: ринок продуктів, ринок ресурсів, ринок грошей і валют.

Національне багатство – сукупність споживчих вартостей, нагромаджених суспільством за весь період виробничої діяльності.

Національний дохід – сукупний дохід, який отримали власники факторів виробництва: праці, капіталу та землі.

Національно-мікроекономічна система визначається як певна сукупність механізмів та інститутів функціонування і розвитку окремих ланок господарського комплексу: підприємств, фірм, корпорацій тощо.

Найвні гроші – це банкнота, білети державної скарбниці й монети.

Невідтворювальні ресурси – корисні копалини, що використовуються як сировина.

Недосконала конкуренція – ринкова структура, якій притаманна обмежена кількість продавців, утруднено або відсутнє вільне входження в ринок.

Недосконала конкуренція (монополістична) – це конкуренція між великими компаніями (всередині монополізованого сектору) і малими та середніми фірмами. Це боротьба за монополізацію ринків збуту, джерел сировини, енергії, за отримання державних контрактів, кредитів.

Нематеріальне виробництво – це процес виробництва, що здійснюється за межами матеріального виробництва.

Необхідна праця – праця, що створює необхідний продукт, тобто сукупність життєвих засобів, потрібних для відтворення робочої сили безпосередніх виробників на рівні їх потреб, що сформувалися у суспільстві.

Необхідний робочий час – частина робочого часу, протягом якого здійснюється необхідна праця і створюється необхідний продукт.

Нецінова конкуренція – боротьба між товаровиробниками за споживача через впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво, що зумовлює поліпшення якості продукції, її асортименту.

Нечесна конкуренція, що ведеться переважно неекономічними методами (підкуп чиновників, промисловий шпіонаж).

Нормальний прибуток – винагорода за виконання підприємницьких функцій.

Нормою амортизації є частка річних амортизаційних відрахувань підприємства щодо величини початкової вартості об'єкта.

“Ной-хау” – це сукупність технічних знань виробничого, комерційного та іншого досвіду, необхідного для виготовлення певного виробу, відтворення виробничого процесу тощо.

Об'єкти власності – все те, з приводу чого між людьми формуються відносини належності, володіння, розпоряджання та використання в їх економічному та юридичному змісті.

Обмін – стадія руху благ, яка пов'язує виробництво та зумовлені ним розподіл і споживання.

Оборот капіталу – безперервно повторюваний кругообіг капіталу від моменту авансування капіталу до моменту його повернення капіталісту в тій самій формі; це елементи продуктивного капіталу (сировина, паливо, електроенергія, допоміжні матеріали тощо), що повністю споживаються в одному циклі виробництва і вартість яких повністю переноситься на продукт у межах одного кругообігу капіталу.

Оборотні засоби капіталу – це оборотний капітал та капітал обігу.

Одноосібна власність – форма організації відносин приватної власності, що характеризується належністю умов виробництва окремому індивіду, який здійснює процес виробництва – тобто володіння,

розпоряджання та використання засобів виробництва на основі своєї або із залученням чужої (найманої) праці.

Олігополія – хазайнування на ринку невеликої кількості фірм чи компаній в умовах, коли поява нових ускладнена або неможлива.

Організація – створення оптимальної внутрішньої структури фірми (цеху, відділу, конструкторського бюро, бригади тощо) для успішної діяльності.

Оренда – форма господарювання (реалізації) суспільної або приватної власності: відносини між власником (землі, підприємства, майна) та орендарем, засновані на договорі строкового, платного володіння, розпоряджання (суборенда) та використання об'єктів оренди, необхідних орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності.

Основний капітал – елементи продуктивного капіталу (будівлі, споруди, машини, обладнання), вартість яких переноситься на товари поступово та повертається у грошовій формі частинами, в міру їх споживання та зношування.

Особиста власність – відносини щодо належності, володіння, розпоряджання та використання засобів невиробничого, тобто особистого споживання.

Особистий дохід – сукупний дохід, що виплачується індивідам та сім'ям до вирахування податків, показник доходу, який фактично отримали домашні господарства.

Падаючий (негативний) ефект масштабу – ситуація в діяльності підприємства у довгостроковому періоді, коли за подвоєння виробничих чинників обсяг випуску продукції збільшиться менш ніж удвічі.

Паперові гроші – це грошові знаки або символи повноцінних грошей, наділені курсом, які випускаються для витрат держави.

Партнерство (товариство) – форма підприємства, що заснована на засадах угоди двох чи більше осіб (зокрема юридичних) шляхом об'єднання фінансових ресурсів і підприємницької діяльності з метою одержання та розподілу прибутків, а також розподілу ризику і збитків.

Партнерська (товариська) власність – форма організації спільної часткової (дольової) власності, що характеризується належністю умов виробництва (капіталу) товариства, з одного боку, всім її членам загалом, а з іншого – кожному партнеру окремо в тій частці (долі), яку він вніс у капітал товариства.

Паушальний платіж – оплата ліцензії покупцем повністю і одноразово.

Первинне нагромадження капіталу – історичний процес формування капіталістичних виробничих відносин, основу яких утворює відношення “наймана праця – капітал”.

Первинне привласнення – сукупність трудових відносин, якими опосередковується процес опанування виробниками засобів і технологій виробництва та створення нових благ як своїх.

Перехідна економічна система – це така національно економічна система, яка перебуває на перехідному етапі від одного етапу в інший.

Піднесення – швидке зростання виробництва, яке супроводжується скороченням безробіття, розширенням обсягів кредиту та ін.

Підприємець – суб’єкт, що займається підприємницькою діяльністю, бере на себе ініціативу поєднання ресурсів землі, праці й капіталу в єдиний процес виробництва товару або послуги, сподіваючись на прибутковість справи; приймає основні рішення у процесі підприємницької діяльності; реалізує власний діловий інтерес (одержання прибутку) через новаторство, запроваджує на комерційній основі нові виробничі технології.

Підприємництво – ініціативна, творча, пов’язана з ризиком самостійна економічна діяльність суб’єкта господарювання, який постійно здійснює нові комбінації ресурсів з метою реалізації нових ідей, випуску нової продукції та одержання прибутку; організаційно-господарське новаторство на основі використання різноманітних можливостей для випуску нових або старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту, реорганізації виробництва тощо.

Планування – форма управління, розробка та здійснення планів у процесі досягнення мети діяльності фірми, безперервний пошук нових шляхів і методів оптимізації цільових дій, визначення завдань співробітникам з урахуванням нових можливостей.

Повноцінні гроші – це гроші, номінальна вартість яких відповідає вартості металу, що в них міститься, а самі вони виконують усі функції грошей.

Пожвавлення – зростання виробництва в обсягах, які були досягненні перед кризою.

Позичковий капітал – грошовий капітал, наданий у позику його власником іншій особі у формі кредиту з метою одержання прибутку.

Позичковий капітал вивозять у формі короткотермінових або довготермінових позик та кредитів. Це дає можливість отримувати фіксований дохід у вигляді відсотка, але не призводить до утворення власності за кордоном.

Попит – платоспроможна потреба, яку споживачі можуть задовольнити, придбавши певні блага; сума грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари і послуги за певною ціною.

Портфельні інвестиції – інвестиційний портфель, який є сукупністю об'єднаних інвестиційних цінностей, що служать інструментом досягнення конкретної мети вкладника.

Послуга – особлива споживча вартість, що задовольняє певні потреби людини.

Постійний (незмінний) ефект масштабу – ситуація в діяльності підприємства протягом довгострокового періоду, коли зростання обсягу виробництва відбувається пропорційно зростанню виробничих чинників.

Постійний капітал – частина капіталу, яка не змінює своєї величини у процесі виробництва і функціонує у формі виробничих будівель, машин, устаткування, сировини, електроенергії тощо.

Постійний капітал (“с”) – це витрати капіталіста на придбання засобів виробництва, які є незмінними і переносяться конкретною працею на новостворений продукт.

Постійні витрати (FC) – це витрати, величина яких не змінюється залежно від зміни обсягу випуску продукції і які фірма повинна сплачувати навіть тоді, коли вона нічого не виготовляє.

Правило максимізації корисності – розподіл грошового доходу споживача, за якого остання грошова одиниця, витрачена на придбання кожного виду продуктів, приносить однакову додану (граничну) корисність.

Праця – це процес свідомої діяльності людей, в якій вони видозмінюють зовнішню природу з метою створення матеріальних благ для задоволення власних потреб; регулюють, контролюють обмін товарами та благами між собою.

Предмет сучасної економічної теорії – суспільні відносини між людьми щодо вибору та ефективного використання обмежених ресурсів у виробництві, розподілі, обміні й споживанні благ з метою найповнішого задоволення потреб індивідів та суспільства.

Прибуток – це різниця між доходом (виручкою) від господарської діяльності та сумою витрат на цю діяльність.

Приватизаційні папери – цінні папери, які дають право кожному громадянину на безкоштовне одержання у власність у процесі приватизації певної частки майна державних підприємств, житлового і земельного фонду.

Приватизація – перехід на безоплатній або платній основі об’єктів державної власності (землі, підприємств, житлового фонду тощо) у належність, володіння, розпоряджання та використання трудовим колективам, групам осіб та окремим особам.

Приватизація державного житлового фонду – відчуження квартир (будинків), прилеглих до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду у власність громадян України.

Приватизація земельного фонду – передача громадянам та юридичним особам України земельних ділянок у право власності, тобто у належність, володіння, розпоряджання та використання.

Приватна власність – це процес привласнення різних об’єктів власності окремою особою (максимум сім’єю) у різних сферах суспільного відтворення.

Приватнокапіталістичні підприємства – засновані на власності окремої особи (капіталіста), яка наймає робочу силу.

Прогнозування – це наукове передбачення тенденцій розвитку економіки на перспективу таких показників, як темпи економічного зростання, тенденції розвитку науки і техніки тощо.

Продуктивні сили – засоби виробництва та люди, що, маючи певний досвід і навички праці, приводять їх у дію.

Проміжні товари – товари, які купуються для подальшого виробництва з них товарів та послуг.

Пропозиція – це сукупність на ринку товарів, послуг з певними цінами, які готові продати виробники.

Просте відтворення означає процес функціонування даних відносин, а з кількісного боку – відтворення економічної власності (засобів виробництва, предметів споживання тощо) у попередніх розмірах.

Просте товарне виробництво – це процес виробництва продукції для обміну відокремленими дрібними товаровиробниками (селянами, ремісниками), які не використовують найманої праці.

Протекціонізм – розроблена державою система тарифних і нетарифних обмежень імпорту, яка передбачає високі митні збори, заборону на ввезення певних товарів, використання дискримінаційних якісних стандартів, приховані фінансові методи торгової політики, тимчасове обмеження імпорту для вирівнювання платіжного балансу, використання субсидій і компенсацій, фітосанітарні бар’єри та інші заходи, які перешкоджають конкуренції іноземних товарів з товарами національних виробників.

Прямі інвестиції – довгостроковий вклад грошових коштів у статутний капітал підприємства.

Рабовласницька власність – вид приватного типу власності на умови виробництва, основними рисами якої є: раба не належать засоби виробництва; раб належить рабовласнику – індивідуальному чи колективному (общині, храму, державі); раб є живим знаряддям праці власника, тому й результати праці раба належать рабовласнику; з'єднання факторів виробництва має позаекономічний, примусовий характер.

Реалізація власності – вилучення корисних властивостей і доходів з об'єктів власності в процесі реальних відносин володіння, розпорядження та використання цих об'єктів.

Реальна вартість (купівельна спроможність) грошей – кількість товарів і послуг, які можна купити за грошову одиницю.

Реальний капітал – капітал, що використовується у процесі обороту промислового і грошового – обслуговує, насамперед, рух промислового капіталу.

Реальні інвестиції – це вкладення в засоби виробництва, розвиток науки, інформації та інших елементів продуктивних сил.

Ревальвація – підвищення раніше встановленої вартості валюти.

Ринкова економічна система – це сукупність механізмів та інститутів, за допомогою яких здійснюється обіг ресурсів, продуктів, капіталів, грошей у суспільній економіці.

Ринок – економічні взаємовідносини, які виникають у процесі товарно-грошових взаємозв'язків виробництва і споживання, обслуговування потреб пропозиції та попиту.

Ринок досконалої конкуренції – ринок, якому властива велика кількість незалежних продавців і покупців, а також вільне входження в ринок.

Ринок засобів виробництва виражає сукупність відносин економічної власності у сфері обміну між різними групами капіталістів (промислових, торговельних, банківських), суб'єктами державних підприємств, дрібними товаровиробниками (наприклад, фермерами, які не наймають робочої сили) з приводу купівлі-продажу цих товарів, формою реалізації яких є привласнення прибутку через механізм цін.

Ринок інтелектуальної власності – це різні об'єкти інтелектуальної власності (патенти, ліцензії, проекти, „ноу-хау”, програми, наукові прогнози тощо). Це відносини, що виникають і розвиваються між людьми з приводу створення і привласнення названих об'єктів власності.

Ринок інформації – певна сукупність відносин економічної власності між виробниками, посередниками та споживачами інформації у процесі купівлі-продажу різних видів інформаційних послуг та

привласнення прибутків через механізм цін.

Ринок недосконалої конкуренції – ринок, в якому кількість покупців і продавців обмежена, а також відсутнє вільне входження.

Ринок нерухомості – це ринок, який включає ринок землі та побудованого на ній житла, дачних будинків тощо.

Ринок предметів споживання – відносини економічної власності між продавцями і покупцями з приводу відчуження продавцями товарів та привласнення грошей, з одного боку, відчуження готівки і привласнення товарів, з другого боку, через механізм цін з метою отримання прибутків продавцями та задоволення власних потреб у товарах покупцями.

Ринок робочої сили – це сукупність відносин економічної власності між власниками даного товару (найманими працівниками), власниками капіталістичних підприємств, усіх типів та форм власності з приводу умов купівлі-продажу робочої сили, економічною формою реалізації яких є ціна на цей товар, її співвідношення з вартістю робочої сили.

Ринок цінних паперів – це система відносин економічної власності між різними суб'єктами з приводу купівлі-продажу різних цінних паперів на первинному і вторинному ринках.

Робоча сила – це сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які вона використовує, коли виробляє споживчі вартості.

Роздержавлення – передача майна (засобів виробництва тощо) державного підприємства у володіння, розпоряджання та використання трудовому колективу роздержавлюваного підприємства за збереження належності цього майна суспільству, державі.

Розподіл – ланка зв'язку між виробництвом і споживанням, стадія руху продукту від виробника до споживача.

Розпоряджання – форми відносин між людьми щодо реальних дій з об'єктами належності й володіння, якими є продаж, обмін, дарування, надання в користування, заставу тощо тих чи інших об'єктів належності та володіння.

Розширене відтворення – виробництво зростаючих обсягів товарів і послуг кращої якості; процес розвитку капіталістичної власності, тобто розширення меж існуючих типів і форм власності та появу нових; відтворення капіталістичної власності (засобів виробництва, грошового капіталу тощо) в розширених масштабах; збільшення кількості найманих працівників; використання частини додаткового продукту у формі додаткової вартості на розширене відтворення.

Роялті – авторські відрахування, платежі, одержані власником як винагороди (компенсації) за право використання ліцензії.

Сальдо експортно-імпортних операцій (чистий експорт) – перевищення експорту над імпортом.

Світове господарство – сукупність національних економік, їх виробничих, торгових, кредитних, науково-технічних, фінансових та інших організаційних об'єднань і підприємств, об'єднаних міжнародним поділом праці та відповідна система міжнародних економічних відносин; система національних господарств та відносин економічної власності, що формуються в єдину цілісність завдяки наднаціональному господарському механізму на основі інтеграції технологічного способу виробництва.

Сектор економіки – сукупність економічних агентів, зайнятих одним і тим самим видом основної діяльності.

Середній дохід – характеризує рівень дохідності однієї одиниці продукції та дорівнює ціні товару.

Синдикат – об'єднання підприємців, в якому розподіл замовлень на закупівлю сировини та реалізацію виготовленої продукції здійснюється через єдину збутову контору, а учасники зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Система національних рахунків – система взаємопов'язаних показників, які характеризують виробництво, розподіл, перерозподіл і використання суспільного продукту.

Сімейні підприємства – засновані на праці однієї сім'ї.

Соціальні потреби – це потреби в освіті, медичних послугах, соціальному страхуванні, вихованні дітей тощо.

Спеціалізація – це коли деякі країни виробляють певні готові товари окремого типу (наприклад, США спеціалізується на випуску потужних гусеничних тракторів, Німеччина – колісних тракторів малої потужності).

Спільний ринок: ліквідується бар'єр між країнами не тільки у взаємній торгівлі, але й для переміщення робочої сили і капіталу.

Спільні – (або змішані) підприємства – засновані на поєднанні різних форм власності, зокрема із залученням іноземного капіталу, майже 90% таких підприємств у розвинених країнах світу – підприємства з обмеженою відповідальністю.

Споживання – завершальна стадія руху продукту, стадія реалізації споживчої вартості, на якій відбувається задоволення особистих та виробничих потреб людини.

Споживча вартість – це певна річ або послуга, яка завдяки своїм корисним властивостям задовольняє різні людські потреби.

Споживча вартість товару робоча сила – здатність робочої сили бути джерелом вартості, й до того ж більшої вартості, ніж вона сама має, тобто джерелом додаткової вартості.

Споживчий вибір – поведінка споживача на ринку, зумовлена його системою уподобань, грошовими доходами, цінами на товари і послуги з метою отримання більшої корисності.

Споживчий кредит – надається тільки в національній валюті резидентам України для придбання споживчих товарів довгострокового користування і послуг.

Стагфляція – стан економіки, який характеризується загально-товарним і бюджетним дефіцитом, економічною кризою та гіперінфляцією, зростанням державного боргу, зниженням ресурсів національного доходу (інфляція у поєднанні з стагнацією – спадом виробництва).

Сталість грошей – це постійність купівельної спроможності (сили) грошей, потрібно здатність за грошову одиницю купити певну однакову кількість товарів і послуг впродовж тривалого періоду.

Стратегічне планування стосується, передусім, стратегії поведінки на ринку і спрямоване на виживання національної економіки за будь-яких умов шляхом управління змінами, проведення найбільш важливих заходів.

Структура економічної системи – це сукупність стійких зв'язків і відносин, об'єднуючу роль серед яких відіграють відносини економічної власності.

Структура ринку – це комплекс внутрішніх стійких економічних зв'язків та відносин між основними видами ринків та їх елементами.

Суб'єкти власності – фізичні та юридичні особи, між якими формуються відносини щодо належності, володіння, розпоряджання та використання умов і результатів виробництва.

Сукупний дохід – результат виробничо-господарської діяльності, розрахований як різниця між вартістю реалізованої продукції та послуг і загальними виробничими витратами.

Суспільна надбудова – сукупність політичних, правових, ідеологічних, культурних, релігійних, національних, сімейних та інших відносин.

Суспільне виробництво – це єдність і взаємодія матеріального і нематеріального виробництва.

Суспільне відтворення – безперервний процес поновлення виробництва економічних благ, продуктивних сил і виробничих відносин.

Суспільний продукт – це сукупність матеріальних і нематеріальних благ, створених у межах національної економіки.

Суспільні товари – товари чи послуги, виробництво яких не є прибутковим за умов ринку, але які не можуть виключатися із суспільного споживання; виробляються, насамперед, в межах державного сектора економіки за умови великої суспільної корисності.

Технологічний спосіб виробництва – діалектична єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин.

Товар – суспільна форма продукту праці, що завдяки своїм корисним властивостям задовольняє потреби людей.

Товар робоча сила – сукупність розумових і фізичних здібностей людини до праці як об'єкт відносин купівлі-продажу між найманим працівником і власником засобів виробництва.

Товарна біржа – високоорганізована економічна форма оптової торгівлі, в межах якої виникають і розвиваються відносини привласнення між учасниками (компаніями) торгівлі у процесі купівлі-продажу товарів за умов реального і ф'ючерсного товарообігу через механізм різних цін (купівельних і продажу), спекулятивних операцій, операцій страхування тощо.

Товарне виробництво – така організація суспільного господарства, коли окремі продукти виготовляють окремі виробники.

Товарний демпінг – вивіз товарів із країни за цінами значно нижчими, ніж ціни всередині країни або на світовому ринку, нижчими, ніж витрати виробництва, з метою усунення конкурентів на зовнішніх ринках.

Традиційні економічні системи для яких властивим є використання різних методів регуляції і розподілів ресурсів.

Трест – об'єднання кількох підприємств однієї або декількох галузей промисловості, учасники яких втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу та комерційну самостійність, тобто об'єднують виробництво, збут, фінанси, управління, а на суму вкладеного капіталу власники окремих підприємств отримують акції тресту, що дають їм право брати участь в управлінні та привласнювати відповідну частку прибутку.

Трудова приватна власність – визначається належністю умов виробництва окремій особі або групі осіб, які здійснюють виробництво продуктів на основі власної праці.

Управління – свідома, цілеспрямована діяльність певних суб'єктів чи структур щодо вдосконалення організації виробництва, спрямована на комбінування складу та взаємодії працівників, оптимізацію співвідношення виробничих компонентів з урахуванням їх розвитку і зміни.

Управління державним боргом – здійснюється через купівлю або продаж державних зобов'язань з метою стабілізації їх цін, зміни ціни облігацій та умов їх продажу тощо.

Уречевлена праця – суспільно необхідна абстрактна праця, втілена у товарі.

Фактичні економічні потреби виявляються у формі задоволення платоспроможного попиту. Вони визначаються співвідношенням цін на предмети споживання і грошових доходів населення.

Феодальна власність – вид приватного типу власності на засоби виробництва (землю), основними рисами якої є особиста залежність селян від феодала, позаекономічний характер з'єднання факторів виробництва.

Фізичне (або матеріальне) зношування – це поступова втрата основним капіталом своєї споживчої вартості, а водночас і вартості, яка переноситься на вартість створеного товару.

Фізіологічні потреби – це основні потреби в товарах і послугах, без яких неможливе існування людини. Це певний набір продовольчих товарів (споживання яких забезпечує певну калорійність) і товари широкого вжитку.

Фіктивний капітал акціонерного товариства – це частка реального капіталу у формі акцій, облігацій, вартість яких зростає у процесі не безпосереднього виробництва, а особливого обігу.

Фінанси – сукупність економічних відносин, що виникають у зв'язку з утворенням, розподілом та використанням централізованих і децентралізованих грошових фондів.

Фінансова біржа – базова установа сучасної інфраструктури, в межах якої проходить купівля-продаж цінних паперів акціонерних компаній, облігацій державних позик, біржових місць, діяльності посередників, а також мобілізація коштів для довготермінових інвестицій.

Фінансова політика – це форма економічної політики, що передбачає сукупність важелів держави щодо мобілізації фінансових ресурсів для виконання покладених на неї функцій.

Фінансова система – сукупність форм, методів і цілей формування, розподілу і використання фондів грошових засобів держави, суб'єктів господарської діяльності (фірм) і населення.

Фінансове управління – реалізація державою загальної фінансової політики.

Фінансовий ринок (грошовий) – це певна сукупність відносин економічної власності між багатьма економічними суб'єктами (домогосподарствами і передусім, найманими працівниками, різними групами класу капіталістів, державою в особі центрального банку тощо) з

приводу випуску, продажу вільних грошових коштів за нижчою ціною та їх перепродажу за вищою, що дозволяє певним комерційним структурам, насамперед банкам, отримувати прибутки.

Фінансові відносини – органічна складова частина економічної системи суспільства, що відображає взаємодію та взаємозв'язки його суб'єктів у грошовій формі.

Фінансові ресурси – сукупність фондів грошових коштів, що перебувають у розпорядженні держави, підприємств та організацій, характеризують стан економіки і мають значний вплив на її розвиток.

Фірма (підприємництво) – це самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання прибутку.

Фонд амортизації – грошовий фонд підприємства (фірми), призначений для заміни фізично і морально зношених засобів праці.

Форма власності – певна організація відносин належності, володіння, розпоряджання та використання об'єктів власності в межах певного типу та виду власності.

Фритредерство – зовнішньоторговельна політика, за якої митні органи виконують тільки реєстраційні функції, не стягують експортне та імпортерне мито, не запроваджують ніяких обмежень на зовнішній торговий оборот.

Централізація виробництва – збільшення масштабів виробництва капіталістичної власності внаслідок об'єднання декількох окремих підприємств у одне із загальним управлінням.

Централізація капіталу – збільшення розмірів капіталу внаслідок об'єднання або злиття раніше самостійних капіталів.

Цивілізація – історично визначений стан суспільства, який характеризується особливим способом праці, певною суспільно-виробничою технологією й відповідно матеріальною й духовною культурою.

Ціна – грошова форма вартості товару, що відображає його споживчі властивості (корисність), витрати на його виробництво та інші цінові та нецінові параметри.

Цінова дискримінація – монополістична практика встановлення різних цін на однаковий товар, що переважно застосовується до товару, який покупці не можуть перепродати.

Цінова конкуренція – боротьба між товаровиробниками за споживача через зниження цін на товари і послуги без істотної зміни їхньої якості і асортименту.

Ціновий механізм – використання та розподіл ресурсів на основі цінових сигналів.

Чек – цінний папір певної форми з наказом власника рахунку в кредитній установі (чекодавця) виплатити пред'явникові чека суму, зазначену в ньому.

Чисті витрати – це витрати на купівлю-продаж, заробітну плату продавців і касирів, маркетинг, утримання торгових підприємств, консультації, рекламу, касові операції тощо.

Чисті інвестиції, які йдуть лише на розширення основного капіталу.

Чисті конкурентні національні мікроекономічні системи – це системи в яких роль держави є незначною.

Юридичний зміст власності – сукупність (система) вольових, свідомих (ідеальних, уявних) відносин належності, володіння, розпоряджання та використання об'єктів власності, що оформляються правовими нормами (законами тощо) і виступають як правочинності людей стосовно того, що їм може (або не може) належати, чим і як вони можуть володіти, розпоряджатися та користуватися.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Мочерний В.С. Політекономія. – К.: Вікар, 2005.
2. Рибалкін О.В. Основи економічної теорії. – К.: Академія, 2002.
3. Мочерний С.В. Основи економічної теорії.– К.: Академія, 2002.

Додаткова

1. Ватаманюк З., Панчишин С. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка. – К.: Вікар, 2003.
2. Башнянин Г.І., Шевчук Є.С. Політична економія. – Львів: Новий світ, 2005.
3. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К.: Академія, 2001.
4. Гальчинський А.С. Основи економічної теорії. – К., 1995.
5. Башнянин Г.І. Політична економія. – К., 2000.
6. Крупка Я.Д. Основи економічної теорії. – К.: Академія, 2001.
7. Тхоржевський Р.Й. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль, 2000.
8. Соколовська А. М. Податкова система України. – К, 2006.
9. Прусова Л. Г. Экономика в вопросах и ответах. – К., 1998.
10. Пилипенко І.І. Цінні папери в Україні. – К., 2001.
11. Мочерний В.С. Основи економічних знань. Запитання і відповіді. – К.: Академія, 1996.
12. Основи економічної теорії. Політекономічний аспект. – К., 2001.
13. Чухно А.А., Єщенко П.С., Климко Р.Н. та ін. Основи економічної теорії: підручник / За ред. А.А. Чухна. – К.: Вища школа, 2001.
14. Н. Грегори Менкью Принципы экономики. – М.: Логос, 1999.
15. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія. – К.: Вікар, 2000.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Економічна теорія, як наука. Загальні основи економічної теорії.....	4
1.1. Предмет і метод економічної теорії	4
1.2. Економічні потреби і виробничі можливості суспільства.....	9
1.3. Економічна система суспільства.....	15
1.4. Економічні відносини власності	20
2. Товарне виробництво і ринок.....	24
2.1. Форми організації суспільного виробництва.....	24
2.2. Гроші. Товарно-грошові відносини.....	28
2.3. Ринок як економічна форма організації суспільного виробництва.....	34
2.4. Структура та інфраструктура ринку.....	44
3. Підприємництво в ринковій економіці.....	49
3.1. Підприємництво і підприємство	49
3.2. Капітал. Витрати виробництва і прибуток.....	53
4. Суспільне відтворення.....	59
4.1. Форми суспільного продукту в процесі відтворення.....	59
4.2. Економічне зростання і його чинники. Економічні цикли....	63
4.3. Державне регулювання національної економіки.....	68
5. Світове господарство і міжнародні економічні відносини...	73
5.1. Світове господарство. Форми міжнародних економічних відносин.....	73
5.2. Економічні аспекти глобальних проблем.....	80
Глосарій.....	84
Література.....	116

Навчальне видання

Людмила Пилипівна Гук

Економічна теорія

Навчальний посібник

Українською мовою

Відповідальна за випуск *Т. Трісунова*
Редактор *Н. Салмай*
Комп'ютерна верстка *О. Давиденко*
Дизайнер *І. Понайда*

Підписано до друку 28.11.2011 р.
Умов. друк. арк. 5,4
Наклад 3000 прим. Зам. № 373
Редакційно-видавничий відділ
Наукметодцентру аграрної освіти
Міністерства аграрної політики
та продовольства України
Технікумівська, 1, смт Немішаєве
Бородянського Київської
тел. 04577-41-2-69

Свідectво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 1310